

תצפיות על פעילויות שופטים באולם בית המשפט: דיון מתודולוגי מפרספקטיבה איכותנית

עידית רוני, נורית צימרמן, מיכל רום, מיכל אלברשטיין, רונית כהן¹

1. מבוא: על הצורך בדיון בהיבטים מתודולוגיים במחקר אודות שופטים
2. תהליך התאמת כלי התצפית למחקר אודות פעילויות שופטים
3. תצפיות הגישוש
4. דילמות מתודולוגיות ספציפיות ושלבם בהליך המחקר:
 - א. מה יהיה אתר התצפית
 - ב. מה תהיה יחידת התצפית
 - ג. מהי שיטת הדגימה המתאימה - באילו הליכים, שופטים ותיקים להתמקד
 - ד. תהליך הקמת צוות המחקר
 - ה. שילוב סטודנטים בתצפיות
 - ו. סיכום בניית כלי המחקר.
5. דילמות אתיות
 - א. האם לידע את השטח על המחקר?
 - ב. מתי לדרוש חתימה על הסכמה מדעת וממי
6. סיכום

1. מבוא: על הצורך בדיון בהיבטים מתודולוגיים במחקר אודות שופטים

מאמר זה נכתב מתוך הצורך לדון במורכבות שכרוכה בביצוע מחקר אמפירי על שופטים ועימם, באמצעות תצפיות בבית המשפט. צורך זה עלה במהלך עבודת שדה ממושכת ומסועפת, שנערכה במהלך השנה הראשונה (מתוך חמש) של פרויקט בנושא יישוב סכסוכים שיפוטי CR-ERC². (להלן: "מחקר הבסיס").

נקודת המוצא של מחקר הבסיס היא תופעת "המשפט הנמוג", שעיקרה שיעורם הנמוך יחסית של פסקי דין כהכרעה מלאה ומנומקת של מחלוקת משפטית. מוקד המחקר הוא הבנת תפקידיהם המשתנים של שופטים – תיאור המציאות הנוהגת באולמות בית המשפט, והבנת הפרקטיקות השיפוטיות הנוהגות, שמובילות באופן שכיח לסיום תיקים ללא פסק דין. מדובר במחקר השוואתי המתקיים באיטליה, באנגליה ובישראל, מוכוון תיאוריה ומדיניות, ששואף לתרום ליצירתה של תורת משפט עדכנית, ולקידום של תהליכי חדשנות, ייעול וטיוב במערכת המשפט. בישראל מתמקד המחקר בבית משפט השלום בתל אביב, כבית המשפט המטפל בהיקף התיקים הגדול ביותר, והמוביל בחדשנות תהליכים. הוא מתמקד בבתי משפט מקבילים בפירנצה ובלונדון. המחקר משלב מספר שיטות מחקר, הכוללות ניתוח מסדי נתונים, להבנת התפלגות סוגי ההליכים ואופן

¹ ד"ר עידית רוני, עמיתת מחקר במרכז ERC בנושא יישוב סכסוכים (JCR), יועצת איכותנית ואחראית על המחקר באנגליה; ד"ר נורית צימרמן, ראש צוות מחקר ERC בנושא יישוב סכסוכים שיפוטי (JCR); ד"ר מיכל רום, יועצת איכותנית, מרכז ERC בנושא יישוב סכסוכים שיפוטי (JCR); פרופ' מיכל אלברשטיין, הפקולטה למשפטים, ראש צוות מחקר ERC בנושא (JCR); עו"ד רונית כהן, ראש הקליניקה ליישוב סכסוכים שיפוטי 2016 (JCR); כולן מאוניברסיטת בר אילן.

² מדובר במחקר מקיף (Judicial Conflict Resolution) במאמר זה: (JCR) לבחינת התנהלויות השופטים לסגירת התיקים במצב המכונה "המשפט הנמוג", דהיינו, ללא כתיבת החלטות או פסקי דין. המחקר החל בשנת 2016 בחסות מענק לחמש שנים מטעם ה-ERC. במסגרת מענק המחקר הוקם צוות מחקר רחב, הכולל חוקרות מתחומי המשפט ויישוב סכסוכים, וכן יועצות מתחום המחקר האיכותני והמחקר הכמותני. עוד פועלים בחסות המחקר צוותי מחקר באנגליה ובאיטליה.

סיום התיקים; תצפיות שיטתיות בבית המשפט; קיום ראיונות וקבוצות מיקוד עם שחקנים רלוונטיים (בישראל: מנהל בתי המשפט, נשיא וסגני נשיא, שופטים, עורכי דין, צדדים, אנשי מנהל מבית המשפט, מגשרים, בוררים חיצוניים ועוד); ניתוח של המסגרת החקיקתית, הרגולטורית, הפרוצדורלית, ההכשרתית והאתית של פעילות שופטים, בניית תכניות הכשרה לשופטים. פעולות אלה מתבצעות בשינויים המחויבים בשלוש מדינות המחקר.

מאמר זה יתמקד בהיבטים מתודולוגיים, בדילמות שעלו אצל צוות המחקר ביחס לשימוש בכלי התצפית, ובמתודולוגיה איכותנית בכלל בתוך אולם בית המשפט, וכן בתובנות שעלו בעקבות הדיון בהן. ייחודו של צוות המחקר הוא בהרכבו, הכולל שילוב אינטרדיסציפלינרי של חוקרות, ובדרך המחקר של פעילות יחד בעבודה משותפת, בשילוב חוקרות בכירות וסטודנטים. הפעילות בצוות, תוך שילוב קולות ושילוב תלמידי קליניקה וסטודנטים, מתאפשרת דרך המסגרת הנדיבה של מענקי ERC אשר מבטאים הכרה בנושאים פורצי דרך, הדורשים פיתוח שיטתי.

מבחינה מהותית, המחקר מתמקד בפעילויות של שופטים, המתקיימות בבתי המשפט, ובאופן ספציפי, בשאלות על תפקידיהם של שופטים, כפועלים לסיים תיקים בהסכמה בתיקים פליליים ואזרחיים כאחת³ שלא על דרך של הכרעה בפסק דין.

נקודת המוצא לחקירה המוצגת כאן טמונה הן בשינויים ביחס לתפקידו של השופט והן בשינויים בשדה המחקר המשפטי, ובקשר המתחייב בין השניים כפי שיוסבר להלן;

אין ספק, שהשופט יושב על כסאו על מנת להחליט במחלוקות ולפסוק בהן, או כפי שניסח זאת נשיא בית המשפט העליון בדימוס אהרן ברק: "תפקידו של שופט הוא להכריע בסכסוך שלפניו. לשם כך עליו לקבוע את העובדות ולהפעיל עליהן את הדין"⁴. אין להתפלא, אם כן, על נטייתו של המחקר המשפטי התיאורטי להתמקד בתוצרי העבודה של השופטים ובניתוח פסקי דין. באופן דומה, גם המחקר האמפירי של המשפט עסק רבות בשאלות הנוגעות לדרכי קבלת החלטות על ידי שופטים, למשל, באמצעות בחינה של ההטיות הקוגניטיביות המשפיעות על הכרעותיהם של שופטים.⁵ עם זאת, התפיסה הקלאסית, לפיה הפעלת הדין היא התכלית המובילה של פעולת השיפוט, עוברת שינויים בעשורים האחרונים, כמו גם המחשבות לגבי הכלים הנתונים לרשותו של השופט, והכישורים שהוא מפעיל.⁶ גם שינויים בחקיקה תומכים בדעה, כי תפקיד השופט משתנה בעידן המודרני.⁷ ובין כל אלו, ידוע זה מכבר כי "המשפט נמוג", כלומר, מרבית התיקים המגיעים לבית המשפט מסתיימים ללא הכרעה שיפוטית סופית, ובלי שמיעת הוכחות וניהול הליך מלא בפני השופט.⁸ התופעה, שמיעוט גובר והולך של תיקים מסתיימים בהכרעה שיפוטית מלאה, הכרוכה

³ עם זאת במאמר זה נתמקד בתצפיות שהתקיימו בהליכים אזרחיים בלבד.

⁴ אהרן ברק, שופט בחברה דמוקרטית, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2004 עמ' 21.
חמי בן נון, הטיות קוגניטיביות והחלטות שיפוטיות. אינטואיציה וחשיבה סדורה במלאכתו של השופט, שערי משפט ה' 177 (התש"ע), וההפניות המופיעות שם

⁶ ראו למשל, על המעבר מתפיסה פורמליסטית של שפיטה לתפיסה ריאליסטית: קרני פרלמן, ישוב סכסוכים – משפט שיתופי וטיפולי (2015); על התפתחויות בתחום האינטרנטי-משפטי המובילות לשינויים בשפיטה ראו: yelet Sela, *Streamlining Justice: How Online Courts Can Resolve the Challenges of Pro Se Litigation*, 26 CORNELL J.L. & PUB. POL'Y (Forthcoming, 2017)

⁷ למשל, סעיף 79 א לחוק בתי המשפט [נוסח משולב], תשמ"ד-1984, "בית משפט הן בענין אזרחי רשאי, בהסכמת בעלי הדין, לפסוק בענין שלפניו, כולו או מקצתו, בדרך של פשרה." וסעיף 79ג.ב. לאותו חוק: "בית המשפט רשאי, בהסכמת בעלי הדין, להעביר תובענה לגישור".

⁸ The Vanishing Trial: An Examination of Trials and Related Matters in Federal and State Courts, Marc Galanter, *State Courts Journal of Empirical Legal Studies* Volume 1, Issue 3, 459–570, November 2004; קרן וינשל-מרגל, ענבל גלון ויפעת טרבלס, "יצירת מדד משקולות תיקים להערכת העומס השיפוטי בישראל" משפטים מד 769 (2014).

בכתיבת פסק דין מנומק, היא ככל הנראה בעלת מאפיינים גלובליים. בארצות הברית, למשל, אשר פעמים רבות מהווה חוד חנית בתהליכי רפורמות אדמיניסטרטיביות בתחום המשפט, מדובר לאחרונה בפחות מ-1% מהתיקים המוגשים לבית המשפט הפדרליים המגיעים להכרעה מלאה בתחום האזרחי, ובתחום הפלילי מדובר על שיעורים גבוהים אך במעט של תיקים אשר אינם מסתיימים בהסדרי טיעון.⁹ שיקולי יעילות ומגמות ניהוליות משתלבות הופכים היום את ההליך השיפוטי המלא ל"מוצא אחרון" ולחלופה יקרה אשר ניתן (ורצוי) להימנע ממנה. במקום הציפיה להכרעה במסגרת המשפט וסעיפי החוק, מתפתחת במקומות שונים בעולם תרבות של הסדר, שבמסגרתה מצופה, כי סכסוכים בעלי אפיונים משפטיים ימצאו את פתרונותיהם מחוץ למערכת החוק הנוקשה, הן לפני הגעה לתביעה והן בשלבים שונים של התהליך המשפטי.

אחת מהנחות המוצא של פרויקט המחקר שהוא הבסיס למאמר זה היא, כי התופעה של ריבוי הסדרים והמשפט הנמוג אין משמעותה היעלמותו של השופט מהזירה. פעילותו של השופט ממשיכה להתקיים. לא רק זאת, אלא שמספר התביעות לא קטן, גם אבסולוטית וגם יחסית,¹⁰ כמו גם מספר עורכי הדין. העומס על בתי המשפט בישראל הוא נתון ידוע.¹¹ מכאן עולה השאלה המרכזית של מחקר הבסיס: מה עושים השופטים כדי לסיים את הסכסוכים שבפניהם, שלא על דרך הכרעה שיפוטית סופית וכתיבת פסק דין. נראה, כי במקומות רבים בעולם שופטים משפיעים ואחראים לקידום של הסדרים, ומטבע הדברים כורכת אחריות זו פעילות מיוחדת הדורשת תיעוד ומחקר. לפעילות זו משמעות ציבורית חדשה, המשפיעה על תפיסת תפקידו של השופט. התמקדותם של שופטים יותר בניהולם של סכסוכים ופחות במתן הכרעות יוצרת קשר דו סיטרי עם התחום של יישוב סכסוכים, ומעבר דו כיווני מתחום זה לתחום המשפט ובחזרה. השקעתם של שופטים בניהולם של סכסוכים על חשבון הכרעה בהם, דורשת מהם הכרות עם התחום של יישוב סכסוכים, ועשויה לבטא זליגה של הליכים כמו גישור ורכיבי משא ומתן אל תוך ההליך השיפוטי. פעילות זו יוצרת מרחב היברידי, המשלב היבטים של יישוב סכסוכים לצד היבטים משפטיים, מה שגורם למתח מיוחד בין הסמכות השיפוטית ובין החתירה ליישוב הסכסוך בהסכמה.¹² שופטים מוצאים עצמם עוסקים ביישוב סכסוכים, באופן מובלע או במפורש. הנחתנו היא, שהם מפתחים פרקטיקות ומיומנויות חדשות, כדי להצליח לתפקד במרחב הזה, המשלב את עולם הסכסוך ואת עולם המשפט. לתופעה זו קראנו "יישוב סכסוכים שיפוטי". העובדה, שרוב התיקים אינם מסתיימים בפסק דין משמעותה, כי טיבם של התפקידים המוטלים על השופט נעשה בשנים האחרונות לא מוכר באופן משמעותי. במחקר הבסיס אנו שואלות מהם תפקידיהם של השופטים ומה הם עושים בעידן

⁹ "Constructive Plea-Bargaining: Towards Judicial Conflict Resolution" Michal Alberstein and Nourit Zimerman, forthcoming in Ohio State Law Journal on Dispute Resolution

¹⁰ בישראל הוגשו לבית משפט השלום בתל אביב 142,194 תיקים ב 2006 לעומת 143,007 תיקים ב 2013 http://elyon1.court.gov.il/heb/hiba/dochot/doc/hofesh_meida2013.pdf באנגליה המצב פחות ברור, יש בתי משפט שמספר התיקים הנפתחים בהם גדל לאורך השנים, ויש שניכרת בהם האטה בשנים האחרונות Diana Richards JUDICIAL CONFLICT RESOLUTION IN ENGLISH COURTS A Preliminary Overview (טרם פורסם, עותק עם המחברות).

¹¹ תזכיר לשינוי תקנות סדר הדין האזרחי משרד המשפטים 2014 אורי גורן סוגיות בסדר הדין האזרחי 14 (נבו הוצאה לאור בע"מ, 2015); משה ברונובסקי ורן לחמן "הבחנה בין בעיות ארגוניות לאיכותיות במערכת בתי-המשפט בישראל" עיוני משפט טו (2) 273 (1990); אליהו מצא "העומס בבתי המשפט פוגע בציבור" המכון הישראלי לדמוקרטיה (22.2.2011) <https://www.idi.org.il/articles/9380>

Yuval Sinai and Michal Alberstein,¹²

Discretion, Hybridity and Legal Pluralism" 13 CARDOZO PUBLIC : "Court Arbitration by Compromise Yuval Sinai and Michal Alberstein a, LAW, POLICY & ETHICS JOURNAL (2015) 739.

"Expanding Judicial Discretion: Between Legal and Conflict Considerations" forthcoming in Harvard Negotiation Law Review 2016

המודרני, שגורם ושתורם לתופעת המשפט הנמוג. אנו מתעניינות בבסיס התיאורטי של הבנת התופעה, ובשאלה מהו המחקר האמפירי המתאים לתיעוד הקורה בשטח ולניתוחו. לפיכך, בפרויקט מחקר הבסיס הרחב של ERC-JCR ישולבו מהלכים מחקריים מסוגים שונים: הצגה כמותנית של תופעת המשפט הנמוג דרך בחינה של אופני סגירת תיקים והקשר שלהם למשתנים שונים; בחינה שיטתית של יומן בית המשפט וחלוקת הזמן שמקדישים שופטים לישיבות שונות המיועדות להגעה להסדר (כמו קדמי משפט) יחסית לישיבות אחרות, כמו הוכחות; ראיונות עומק ו/או סקר באמצעות שאלונים עם שחקנים מרכזיים בזירת ההסדר החדשה, כמו עורכי דין, שופטים ואנשי מפתח בהנהלת בתי המשפט; ותצפיות עשירות בהליכים המתקיימים באולמות בית המשפט.

הגישה המתודולוגית אותה נקטנו כלפי שאלות המחקר משתלבת במגמה הגוברת של חדירת מתודולוגיות ודרכי חקר מתחום מדעי החברה אל עולם המשפט. באופן ספציפי יותר, הכוונה לשימוש בהתבוננות אמפירית על תופעות משפטיות, שהיא חידוש ביחס לגישת המחקר המשפטי המסורתי, שכן "המחקר האמפירי של המשפט מבקש לחשוף את האמת על המשפט ללא הנחות מוקדמות לגבי אותה אמת."¹³ זאת, להבדיל מניתוח דוקטרינרי ותיאורטי, לרוב נורמטיבי, העוסק בניחות השאלות מה המשפט עושה ומה ראוי שייעשה.¹⁴ התחום המתפתח של חקר אמפירי של המשפט – Empirical Legal Studies – שם דגש בעיקר על יישומים שונים של כלים שיטתיים, ובעיקרם כלים כמותניים, למיפוי ולהבנתן של תופעות משפטיות שונות,¹⁵ והוא משמש לבחינת מגוון הקשרים בין המשפט לבין החברה שבה הוא פועל. לדוגמה, השפעתם של עונשי מוות על שיעור מקרי הרצח,¹⁶ או סטטיסטיקות של השוואה בין שיעורי ההרשעה של נאשמים יהודים לנאשמים ערבים.¹⁷

ממכלול האתגרים המתודולוגיים שאיתם אנו מתמודדות בפרויקט כולו, נעסוק במאמר זה רק בתיאור הבניית הכלי המתודולוגי של התצפית, אותו נדרשנו להתאים לבחינת התופעה שתוארה לעיל ולמאפיינים הייחודיים של שדה המחקר, כלומר שדה המשפט ואולם בית המשפט. תהליך זה של התאמת כלי המחקר נדרש בכל מחקר איכותני-קונסטרוקטיביסטי,¹⁸ המבוסס מעצם טבעו על למידה מתמשכת תוך כדי תנועה בשדה לטובת חידוד, הבהרה ולעיתים רבות גם שינוי מרכיבים מרכזיים במערך המחקר (כגון שאלת המחקר, הגדרות אוכלוסיית המחקר, ועוד). במקרה הנדון כאן, כלי התצפית יועד לאיסוף חלק מהנתונים למחקר הבסיסי, חלקם כמותניים וחלקם איכותניים. בגלל דלות ההיצע של מחקרים אמפיריים בתחום המשפט בפרט בישראל, ולנוכח מורכבותו של מחקרנו, אנו מוצאות ערך רב בחשיפת התהליך שנשאר לעיתים רבות מאחורי הקלעים. זאת לטובת בניית גוף הידע המתפתח על מחקר אמפירי במשפט ומחקר איכותני, בישראל

¹³ דפנה הקר, מחקר אמפירי של המשפט: הערות-אזהרה אוהדות על המגמה העכשווית, עיוני משפט לד', 328, 330 (2011)

¹⁴ אהרן ברק "פרשנות החוזה" פרשנות במשפט-כרך רביעי 229 (נבו הוצאה לאור בע"מ, 2

¹⁵ דורון טייכמן, איל זמיר, מחקר משפטי אמפירי – הארות והערות, משפטים מד 671 (2015); תאודור אייזנברג, "המחקר האמפירי של המשפט: מקורו, טיבו וההבטחה הגלומה בו" עיוני משפט לד' 303 (2011); Elizabeth Chambliss, When do Facts Persuade? Some Thoughts on the Market for "Empirical Legal Studies", 71(2) Law & Contemp. Probs. 17 (2008) (על ההתמקדות במחקר כמותני ולא איכותני).

¹⁶ ROBERT M. LAWLESS, JENNIFER K. ROBBENLOT & THOMAS S. ULEN, EMPIRICAL METHODS IN LAW 15-16, 117 (2010)

¹⁷ ARYE RATNER & GIDEON FISHMAN, JUSTICE FOR ALL? JEWS AND ARABS IN THE ISRAELI CRIMINAL JUSTICE SYSTEM (1998)

¹⁸ Norman K. Denzin (Editor), Yvonna S. Lincoln (Editor) THE SAGE HANDBOOK OF QUALITATIVE RESEARCH, SAGE Publications, Inc; 5th edition (2017)

ובכלל. התאמת כלי התצפית ותפירתו כך שיהלום בחינת שאלות בתחום המשפט, הניבה מצידה דילמות רבות ומורכבות, הזולגות לתחומים נוספים בתחום מדעי החברה והרוח. מכאן, שיחודו וחדשנותו של ההליך המחקרי שלפנינו הוא בבניית מתודולוגיה ספציפית לבחינת שאלות על המרחב הכולל במרכזו את עולם ואולם המשפט, ומושפע מהמרחב שמסביבו, כגון מתחומי הסוציולוגיה, הפילוסופיה, הפסיכולוגיה והאנתרופולוגיה, וכל זאת בהקשר החברתי והתרבותי המקומי.

במהלך המחקר הוברר לנו, שכדי להבין בצורה מעמיקה את תפקידיהם של השופטים ביישוב סכסוכים, יש צורך בשילוב מספר מתודולוגיות ושימוש במגוון של כלי מחקר שונים. אין די לצפות באולמות בתי המשפט ולתאר באופן עשיר את פעילותם. אי אפשר גם להסתפק במדידה כמותנית ובקידוד של פעולות משפטיות ופעולות מיישבות סכסוך. גם איסוף של מקורות רגולציה לפעילות הסדר של שופטים לא ייתן אינדיקציה מלאה על פעילותם. כל כיוון מחקרי יחיד יותר פערים, ויספק מידע חסר. יתרה מזאת, לאחר שערכנו תצפיות גישוש במשך שנת המחקר הראשונה, התחדדה אצלנו ההבנה שגם מחקר תצפיות בבתי משפט דורש בפני עצמו עירוב מיוחד של מתודולוגיות.¹⁹ מצאנו, שמחקרים מסוג זה שנערכו בעבר התמקדו בזוויות צרות מדי, שבחנו את המתרחש בתוך אולם המשפט, כמו עיון בפרוטוקולים בלבד, קידוד כמותני של ביטויים מסוימים או תיאור פתוח ואנקדוטלי, אשר אינו מאפשר הכללה והסקה.²⁰ ידענו לפיכך, שאם נבחר גם אנחנו בהתבוננות איכותנית בלבד, נקבל מידע עשיר ועמוק על מה עושים השופטים בהליכים פומביים, אבל יקשה עלינו להשוות באופן שיטתי בין הליכים שונים. במקרה כזה נוכל להבין פחות את היקפה של התופעה ואת מופעה המגוונים, וגם לא נקבל תמונת מציאות על מידת הרלוונטיות שלה ביחס למסלול שעוברים כלל התיקים המשפטיים עם כניסתם למערכת. כמו כן לא נקבל תמונה מייצגת סטטיסטית של היחס בין תיקים המגיעים להכרעה, ותיקים שמסתיימים בדרך אחרת – גישור, הסדר מחוץ לבית המשפט, בתוך בית המשפט, מחיקה על הסף, ועוד דרכי סיום שונות. בנוסף, לא נוכל לדעת מה משקלה של פעילות יישוב הסכסוכים של השופטים ביחס למכלול פעילויותיהם: האם רוב התיקים מסתיימים בהסדר לפני קדם משפט? האם מחציתם ביום ההוכחות, כפי שמחקרים מסוימים מראים?²¹ המידע האיכותני שייאסף באמצעות כלי התצפית עשוי להראות על פעילות עשירה, אשר רלוונטית רק עבור כמות קטנה של התיקים. לכן הוחלט על בניית מאגר נתונים על מהלך התקדמותו של תיק בבית המשפט, במטרה לזהות את השלבים, שבהם פעילות יישוב הסכסוכים של השופטים היא משמעותית, ולמקד מתוך כך את התצפיות בשלבים אלה. עוד החלטנו, כי נבדוק בכלים כמותניים מתאם בין משתנים שונים של סכסוכים משפטיים, והאופן שבו הם מגיעים לכדי הסדר. ממצאים כמותניים ראשוניים ממחקרנו בישראל מראים לנו כיום, כי מרבית התיקים (כ-70%) הנפתחים בבתי משפט שלום מסתיימים או נפלטם מהמערכת מבלי שמתקיים כל דיון בפני שופט (אך בחלקם מתקיימת פעילות שיפוטית אחרת). מבין התיקים

Mario Luis Small, *How to Conduct a Mixed Methods Study: Recent Trends in Rapidly Growing* ¹⁹
Literature, 37 ANNUAL REVIEW OF SOCIOLOGY 57 (2011)

²⁰ חמי בן-נון, בועז שנור ואייל כתבן "תיקון אולם": התנהגויות מכבידות וכבוד בית המשפט "המשפט כ 11 (תשע"ה). אורן גול-אייל וקרן וינשל-מרגל "כוחה של התביעה בהליכים הפליליים-מחקר אמפירי" **משפטים** מד 835, 858 (תשע"ה). גיא מונדלק ויצחק הרפז "בין המערכות: בחינה אמפירית של תפקיד בית-הדין לעבודה בשביתות" **עיוני משפט** כ(1) 145 (2002).

JOHN BARKAI AND ELIZABETH KENT Let's Stop Spreading Rumors About Settlement and ²¹
Litigation: A Comparative Study of Settlement and Litigation in Hawaii Courts 29 Ohio St. J. on Disp.
Resol. 85 2014 page 85

שממשיכים לשלב קדם משפט חלק משמעותי מסתיים לאחר קדם משפט ראשון.²² ממצא זה הוביל להבנה, שיש לעבות ולהוסיף נתונים איכותניים באמצעות תצפיות וראיונות, שנקיים עם השחקנים הראשיים בהליך השיפוטי, לרבות הצדדים המתדיינים. מהלך זה מתוכנן בימים אלו ועתיד להתבצע בשנה הקרובה (2018/9).

מאמר זה מציג אם כן התפתחות של מהלך מתודולוגי ייחודי, שמכוון להבנת תופעות הקשורות למתרחש באולם בית המשפט: שכנוע בצל סמכות, חתירה לפשרה בצל הערכת המצב המשפטי, עידוד יישוב סכסוכים בצד שיקולי יעילות ועומס, וכן אלתור וסגנון אישי, ברקע של רגולציה כבדה. במוקד המאמר הצגת התהליך המחקרי לבניית כלי התצפית שהתעצב במהלך השנה הראשונה של הפרויקט. יצאנו לדרך עם שאלת מחקר שכיוונה להבנת מקומו של השופט ופעולותיו בתוך המתרחש באולם המשפט, ותרומתו לתהליך הרחב שבסופו של דבר תיקים רבים אינם מסתיימים בהכרעה שיפוטית. נציג את הדילמות בהן התלבטנו בדרכנו למצוא את התשובה לשאלה זו, ואת הפתרונות שבהם בחרנו. נתאר את האתגרים האמפיריים אליהם נחשפנו במאמצינו לתעד ולתאר את פעילויותיהם של שופטים בעידן של ריבוי פשרות והסדרים, וכיצד התמודדו עם אתגרים אלה.

למרות שמחקר הבסיס מתרחש בשלוש מדינות: ישראל, איטליה ואנגליה, מאמר זה מתייחס רק לזירה הישראלית של המחקר, שהיא הזירה בה נמצא רוב הצוות ובה מותווית הדרך. תחילה נתעכב על תהליך בניית כלי המחקר, ונסביר כיצד ומדוע נקבעו מאפייני התצפית כלומר: מה הבעיות שבהן דנו, במה התמקדנו, היכן נערכו התצפיות, על ידי מי, מה עלה בתצפיות הגישוש הראשונות וכיצד התאמנו את כלי התצפית בעקבותיהן. באמצעות דיון במגוון דילמות מתודולוגיות אלו יתואר תהליך התאמת כלי התצפית למחקר אודות פעילויות שופטים. לאחר מכן יוצגו גם שתיים מהדילמות האתיות המרכזיות עימן התמודדנו לגבי יידוע השטח על עצם המחקר, והצורך או החובה לקבל מהמשתתפים אישור והסכמה להשתתפותם במחקר.

2. תהליך התאמת כלי התצפית למחקר אודות פעילויות שופטים

עיקרון מרכזי של המחקר האיכותני מחייב פתיחות ושקיפות ביחס לכל שלבי המחקר,²³ בפרט ביחס לשלב איסוף הנתונים, על מגוון ההחלטות שהחוקרת נדרשת לקבל במהלכו.²⁴ אין דרך נכונה אחת לבצע מחקר איכותני.²⁵ הלמידה המתאפשרת באמצעות המחקר האיכותני תלויה במספר רב של משתנים, שרק על מיעוט מהם יש לחוקרות שליטה.²⁶ כך הופכת השקיפות בתהליך קבלת

²² Limor Gabay-Egozy, Ayelet Sela, Michal Alberstein, JCR Project (טיוטה)

²³ "השקיפות הינה הבסיס לכל תבחיני האיכות ולכל דיווח מחקר. על החוקרים להראות באופן מוצהר (אקספליציטי) את ההיגיון המלווה את המחקר: מצמיחתו של הרעיון או הנושא, פיתוחן של שאלות המחקר, דרך בחירת המתודולוגיה, כולל איסוף החומר האמפירי, עיבודו וניתוחו ועד לדיווח הסופי." נעמה לויצקי, איכותו של המחקר הנרטיבי עמ' 15 בתוך ליבליך עמיה, שחר איתן, קרומר נבו מיכל, לביא אג'אי מיה (עורכים) "סוגיות במחקר הנרטיבי: תבחיני איכות אתיקה, סיכום קבוצות עניין" בהוצאת העמותה לחקר האדם הרב ממדי, איגוד חוקרים איכותניים, באר שבע, 2009.

²⁴ Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (2005). Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed., pp. 191-215). Thousand Oaks, CA: Sage, Rosalind Edwards, *An Education in Interviewing: Placing the Researcher and the Research*, in RESEARCHING SENSITIVE TOPICS (Claire M. Renezetti & Raymond M. Lee eds, 1993).

²⁵ Creswell, J.W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions*.

London: Sage Publications.

²⁶ אשר שקדי **מילים המנסות לגעת** 43 (חיה וטנשטיין-מאייר עורכת, 2012).

ההחלטות המתודולוגיות חשובה במיוחד,²⁷ הן כאמצעי חיוני להבנת ממצאי המחקר, והן כתנאי הכרחי להערכת המחקר על פני סטנדרטים שונים של איכות (למשל דרך מושגים כמו בטחון ורלוונטיות, שמשמשים כסטנדרטים מתאימים יותר למחקר איכותני, מאשר מהימנות ותוקף, שמתאימים למחקר פוזיטיביסטי כמותני).²⁸ אמינות ורלבנטיות הן דרישות מהותיות לבחינת מחקר איכותני.²⁹ לפיכך, פרק זה יוקדש לתיאור הדילמות המתודולוגיות והאתיות עמן התמודד צוות המחקר, על השאלות שנשאלו והתשובות שניתנו עליהן, כחלק ממחויבותנו לכללי השיטה האיכותנית, ולתפיסת העולם שמנחה אותה.

למעשה, הפרק עוסק בתיאור המסע שערכנו באולמות בית המשפט, מסע שהוא מהותו של תהליך המחקר האיכותני וייחודו. תיאור זה חשוב במיוחד לאור העובדה שהשימוש במתודולוגיות איכותניות, ובעיקר בתצפיות, אינו רווח בשדה המשפטי.³⁰ על כן תרומתו של הדיון המוצג כאן היא בפתירת צוהר להתנסות ייחודית זו, תוך חשיפת האתגרים המתעוררים במהלך שימוש בכלי מחקר איכותניים.

חשיבות רבה הושמה על תהליך בניית הכלי המתאים לבחינת השאלה הנחקרת. העובדה, שהכלי המחקרי העיקרי שנבחר לשימוש בשלב זה הוא התצפית, התוותה מסלול ייחודי להתפתחות המחקר תוך יישום רגישות מחקרית גבוהה,³¹ שכן, כלי זה מאופיין במידה רבה של גמישות.³² למעשה, כל מחקר שנערך באמצעות כלי התצפית מחייב עיצוב שונה וייחודי של הכלי הן עבור איסוף הנתונים והן עבור לניתוח הנתונים.³³ בכך טמון יתרוננו של כלי מחקר זה: האפשרות להציע התאמה גבוהה למאפייני השדה ולתופעה הספציפית הנחקרת. החיסרון הוא שתהליך זה דורש השקעה גדולה מאד של משאבי זמן, ועקומת למידה מתמשכת.³⁴ עיצוב הכלי והתאמתו הינו שלב בלתי נפרד מכל מחקר שמתמש בכלי התצפית. לרוב שלב זה לא זוכה לדיון מעמיק שחוצה את גבולות צוות המחקר, והידע שנוצר בתהליך זה איננו נגיש, ואינו מאפשר למידה מצטברת. בתיאור המוצג כאן אנו מקוות לשנות במשהו מציאות זו.

Tuval-Mashiach, R. (Revise & resubmit, Qualitative Psychology) Raising the curtain: The Importance of Transparency in Qualitative Research. at <http://psychology.biu.ac.il/tuval-mashiach>

²⁸ באואר וגאסקל, 2011. לקראת מתן דין וחשבון לציבור: מעבר לדגימה, למהימנות ולתקפות. בתוך: מחקר איכותני: שיטות לניתוח טקסט תמונה וצליל. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 385-401.

²⁹ אפרת שדמי ואח' פרקטיקה מבוססת ראיות במדעי הבריאות והרווחה תיאוריה ומעשה, פרדס 2015 עמ' 71

Michael Curtin, Ellie Fossey Appraising the trustworthiness of qualitative studies: Guidelines for occupational therapists Australian Occupational Therapy Journal 1 June 2007

³⁰ דפנה הקר "מחקר אמפירי של המשפט: הערות-אזהרה אוהדות על המגמה העכשווית" עיוני משפט לד 327, 334-335 (2011).

³¹ Kathy Charmaz, 'Discovering' Chronic Illness: Using Grounded Theory, 30 (11) Soc. Sci. Med (1990) 1161, 1162, אשר שקדי מילים המנסות לגעת 44, 53 (חיה וטנשטיין-מאיר עורכת, 2012).

³² Sharyn Roach Anleu, Australia Stina Bergman, Kathy Mack, Åsa Wettergren, Observing Judicial Work and Emotions: Using Two Researchers, 16(4) Qualitative Research, 375 (2016)

³³ Silverman, David. 1999. Interpreting Qualitative Data: Methods for analyzing talk, text and interaction. London: Sage Publication. pp. 39-58.

³⁴ Rachel, J. *Ethnography: Practical Implementation*, HANDBOOK OF QUALITATIVE RESEARCH (1996) 113 (Sharan B. Merriam, QUALITATIVE RESEARCH- A GUIDE TO DESIGN AND METHODS 113 (1996) IMPLEMENTATION 138-139 (Sharan B. Merriam & Elizabeth J. Tisdell, eds., 2015)

בעולם המחקר תצפית מוגדרת: "רישום שיטתי של אירועים, התנהגויות וחפצים בסביבה המחקרית"³⁵ אולם ההבנה כיצד יש לערוך רישום זה, ואילו אירועים, התנהגויות וחפצים רלוונטיים בתוך כל סביבה מחקרית, נותרת לפיענוח בכל מקרה לגופו, ומכאן למעשה הצורך בתהליך ייחודי של בניית כלי התצפית בתוך כל מחקר. אולי משום כך, למרות שהתצפית נחשבת לשיטה הבסיסית והראשונית ביותר במדעי החברה, בפועל יש הטוענים כי היא המסובכת ביותר ליישום.³⁶ שורשיה נטועים במסורת האנתרופולוגית הקלאסית, וכיום נהוג להשתמש בה ככלי מרכזי בעבודות מחקר אתנוגרפיות, אם כי לא רק בהן.³⁷ במאה השנים האחרונות התרחב השימוש בכלי התצפית גם לשדות נוספים, בעיקר במדעי החברה,³⁸ שכן זהו כלי המחקר היחיד שמאפשר להבחין בהתנהגויות ובמחוות, לבחון אינטראקציות וחוסר אינטראקציות, לשמוע שיחות פורמליות ואקראיות על התוכן ועל טון הדיבור שלהן, לקלוט את מה שנאמר ולהבחין במה שלא, וכל זאת בסביבה הטבעית של ההתרחשות.³⁹

המחקר האיכותני דורש, כי כלי המחקר ייבנה בהתאם למאפייני המחקר הספציפיים, לתנאיו ולשאלות שהוא מציב. נוכח זאת היה עלינו לעצב כלי מותאם ספציפית, ולא יכולנו לקחת כלי מן המוכן, שנבנה למטרות אחרות בתנאים אחרים. סוגים שונים של תצפיות משמשים בעולם המחקר. הם מאופיינים על פי מידת המעורבות וההשתתפות של החוקרת/התצפיתנית במתרחש, ועל פי מידת הפתיחות או הסגירות של צורת התיעוד ואיסוף הנתונים במהלך התצפית.⁴⁰ מהמרחב הקיים של "תצפית משתתפת"⁴¹ בחרנו לצפות בסגנון התצפית הפסיבית המתאפיין בצופה אשר נמצא בזירה, אך אינו מתערב בנעשה בה, ואינו יוצר קשר עם הנוכחים האחרים. הוא נוכח, אך משתדל לא להשפיע על הזירה. דוגמאות למחקרים בהם החוקר אינו משתתף בפעולה הנצפית ניתן למצוא, למשל, במחקר שנעשה בבית המשפט על ידי ספראדלי, שחקר עבירות שיכרות, ומחקר שנעשה על ידי הול, שצפתה בשיעורי מחול.⁴² שקדי מכנה סוג זה של תצפית "תצפית טהורה". על הרצף של סוגי התצפית המשתתפת, תצפית זו ממוקמת קרוב ככל הניתן לקצה שבו החוקר מתרחק ממעורבות, משתדל להיות אובייקטיבי ונטול פניות, בלתי מורגש וממוקד בשאלת המחקר.⁴³ בעודו עושה כן החוקר מכוון להתבוננות בזווית רחבה על הנעשה, כולל מבט, ככל הניתן, על כל

Catherine Marshal & Gretchen B. Roseman, DESIGNING QUALITATIVE RESEARCH 1989 ³⁵

שקדי, מילים המנסות לגעת, שם בעמ' 80-84; Shank, Gary D. 2002. Qualitative Research: A Personal Skills Approach Upper Saddle River, N.J. : Prentice Hall ; Columbus, Ohio : Merrill/Prentice Hall, pp. 18-33.

Michael Angrosino & Angrosino, M. 2007. Doing Ethnographic and Observational Research. Sage ³⁷
Judith Rosenberg, *Observation on Observation*, in THE SAGE HANDBOOK OF QUALITATIVE RESEARCH 467.

Michael Angrosino & Judith Rosenberg, *Observation on Observation*, in THE SAGE HANDBOOK OF QUALITATIVE RESEARCH 467. ³⁸

Guset, G., Namey E. E., & Mitchell M. L. 2013. Collecting Qualitative Data: A field Manual for applied Research. Sage. Ch. 2 Participant Observation pp. 75-112. ³⁹

Shank, Gary D. 2002. Qualitative Research: A Personal Skills Approach Upper Saddle River, N.J. : Prentice Hall ; Columbus, Ohio : Merrill/Prentice Hall, pp. 18-33. ⁴⁰

להבדיל מתצפית לא משתתפת, שבה הצופה אינה חלק מהזירה ועל כן אינה משפיעה עליה כלל, לדוגמה במקרים של מחקר שנעשה בדרך של צפייה בתכניות טלביזיה שכבר הוקלטו. ראה, James P. Spradley, Participant Observation, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1980 p. 59. ⁴¹

You Owe Yourself a Drunk: an Ethnography of Urban Nomads Boston, 1970 James P. Spradley ⁴²
Little Brown . Hall Gail 1976 Workshop for a Ballerina: "An Exercise in Professional Socialization"
Urban Life 6.2 (Jul 1, 1977): 193.

שקדי, אשר. 2004. מילים המנסות לגעת. עמ' 80. ⁴³

<http://www.kotar.co.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=92549046#82.9469.6.fitwidth>

המשתתפים ועל כל ההתרחשויות, במטרה לבחון באופן מבוקר את התופעות הרגילות או הסמויות לעין האחרים בזירה.⁴⁴ במהלך עבודתנו בשדה הוברר לנו, כי סוג כזה של תצפית משמש גם מצע טוב לניתוח כמותני: המידע העשיר שנאסף בתצפית מסוג זה, מאפשר לחוקרים לערוך בשלב מאוחר יותר ניתוח וקידוד שיטתי, שיכולים לשמש בסיס לניתוח סטטיסטי, לאישוש או לדחיית ההשערות התאורטיות של המחקר, וללימוד על קשרים סיבתיים או מתאמיים שאי אפשר לזהות באמצעות ניתוח איכותני בלבד.⁴⁵ לפיכך, בחרנו לערוך את התצפית בשיטה שתאפשר לנו ניתוח איכותני עשיר ופיתוח, שיהווה מצע לניתוח נוסף, כמותני באופיו.

בפועל, נכחנו בזירת ההתרחשות בגלוי כצופות וצופים, כפי שכל אחד ואחת יכולים להיכנס ולצפות במתרחש באולמות המשפט, ועשינו זאת תוך יידוע הנהלת בתי המשפט (ראו דיון בהמשך). מכיוון שנוכחות כזו נראית לעין לשחקנים בזירה, יש לה רמה מסוימת, ולעיתים אף גבוהה, של השפעה על המתרחש. מימד זה נלקח בחשבון במהלך ביצוע התצפיות, למשל, על ידי ניסיון מודע להיטמע במרחב ובזירת התצפית, להפריע כמה שפחות, מתוך ידיעה, שהיטמעות מוחלטת אינה אפשרית.⁴⁶ ההדרכה שניתנה לתצפיתנים כוונה לפתח אצלם מודעות גבוהה לנושא, לנסות לא לבלוט בזירה, בלי להסתיר את נוכחותם. דוגמה לצורך להיעלם בזירה קרתה, כשעד התלונן שהוא צמא, תצפיתן מטעמנו שהיה באולם התלבט אם להציע לו לגימה מבקבוק המים שהחזיק בידו. ההחלטה צריכה להתקבל במהירה וללא אפשרות להתלבטות ממושכת, וטיבה נשען על ניסיונו ועל קור רוחו של התצפיתן.

שאלות רבות רבצו לפתחינו, כשניסינו למסגר את התצפיות: איפה נמקד אותן, באילו ערכאות, באילו הליכים, לאורך איזו תקופה, באילו שופטים, ועוד. כפי שיתואר בהמשך, וכפי שנהוג בעולם המחקר האיכותני,⁴⁷ העיקרון שהנחה אותנו בהתמודדות עם כל אחת מהשאלות היה השאיפה לייצר תנאים שיאפשרו קיבוץ נתונים עשירים, אותנטיים ורלוונטיים ככל שאפשר, כך שנוכל בעזרתם לענות בצורה מיטבית על שאלת המחקר שהוצגה לעיל. בכל סוגיה נכחנו מספר אפשרויות, הובהרו המשמעויות שנגזרות מכל אחת מהן לגבי אופי החקירה ומאפייני המקרים והתופעות שיתקבלו בעקבות הבחירות השונות. בהתאם לכך הוכרעה דרך הפעולה, שנראה היה שתקדם תובנות רלוונטיות ביחס לשאלת המחקר. אלו יפורטו כעת בסדר, שמדמה את תהליך קבלת ההחלטות במחקר. השאלות יוצגו כאן זו לאחרי זו לצורך הנוחיות, למרות שבמחקר האיכותני סדר זה לעולם איננו ליניארי,⁴⁸ כפי שניתן להבין גם מאופן הצגת הדברים כאן, ובפרט בפרק 3 להלן, שמתאר את תצפיות הגישוש והדיונים בעקבותיהם, המוצגים זה אחר זה בעוד שארעו ביחד. בשדה המחקר האיכותני השאלות, התשובות והשינויים כרוכים זה בזה ומשתלבים אחד בשני, ואינם צצים ונענים בסדר עוקב. עם זאת, כל שאלה דורשת לעצמה גם דיון נפרד, ולכן אלו מוצגות כאן

You Owe Yourself a Drunk: an Ethnography of Urban Nomads Boston, 1970 James P. Spradley⁴⁴
Little Brown עם 55-56

⁴⁵ שקדי, מלים שמנסות לגעת עמ' 80-81.

⁴⁶ בהמשך יודגם נושא זה בהחלטת שופטת בעניין נוכחות החוקרות באולם. החלטה זו נתנה באחת מהתצפיות הראשונות של צוות החוקרות.

⁴⁷ (, Thomas S. Eberle & Christopher Maeder *Organizational Ethnography*, in QUALITATIVE

Catherine , RESEARCH-ISSUES OF THEORY, METHOD AND PRACTICE (David Silverman ed., 2011)

Marshall & Gretchen B. Rossman, *DESIGNING QUALITATIVE RESEARCH* (Helen Salmon ed., 2016)

⁴⁸ אשר שקדי *המשמעות מאחורי המילים-מתודולוגיות במחקר איכותני הלכה למעשה* 125 (גיא פרמינגר עורך, 2014);

דן גבתון "תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני" עיונים במסורות ובזרמים במחקר האיכותני 195, 201-203 (נעמה צבר בן-יהושע עורכת, 2001).

כך. כפי שיתואר בפרק הבא, שאלות רבות עלו במהלך תצפיות הגישוש, והיה עלינו לספק להן תשובות מתודולוגיות מספקות.

3. תצפיות הגישוש והדיונים בעקבותיהן

תצפיות ראשונות נעשו בהשתתפות צוות המחקר הבכיר, שצפה בהליכים בבית המשפט במהלך חמשה ימים לא עוקבים. בכל הימים הללו צפה הצוות כולו או רובו (ארבע או חמש צופות בכל פעם), כדי לגבש החלטות על סמך מסד עובדתי זהה. במהלך הימים הללו נעשו יותר מעשר תצפיות בנוכחות כל הצוות. לאחר מכן נעשו עוד מספר של תצפיות בנוכחות חלק מהצוות, למשל בבית המשפט המחוזי ובהליכי גישור פליליים. לאחר כל תצפית נערך מיד דיון ראשוני של כל הצופות, שבו הועלו רשמים טריים וחוויתיים מהתצפית.

החלטה ראשונה ניתנה בשאלה, האם לצפות בקבוצה, בזוגות או ביחידים. למרות השקעה הגדולה הוחלט, כי לא ילך תצפיתן בודד. ההחלטה נבעה מגודש הארועים באולם, ומהמידע הרב שניתן להפיק מכל תצפית ותצפית. מאחר שאנו אוספות חומר למחקר איכותני, הרי אנו מנסות להתרשם מכל ההיבטים של ההתרחשות. ראינו, שתצפית בזוגות (לפחות) מניבה תובנות עמוקות יותר משל צופה יחידה. הצפייה במשותף מתקשרת גם לעובדה, שייוחדו של המחקר הוא בעבודת צוות לאורך כל הדרך, על כל יתרונותיה וחסרונותיה (כגון השקעת זמן רבה, ויכוחים וחיידודים בנקודות שחלקן פחות מהותיות, ועוד).

לאחר שיצאנו רוויות מהתצפיות שאלנו עצמנו, כיצד נכון לתעד ולרשום במהלך התצפית, ואיזה דוחות להגיש אחריה. עשינו מספר ניסיונות, שבהם נבחנו האפשרות לתייעוד סגור ומובנה, לפי טבלה עם ממדים והדגשים אותם יש לבדוק בתצפית. זאת בעקבות התייעצות עם חוקרים שנהגו כך, וקריאה של מחקרים כאלה.⁴⁹

בדיוני הצוות הבכיר הגענו, על סמך הספרות ומחקרים קודמים, לטבלה שנבנתה כבסיס לתצפיות. הטבלה לא התכוונה לצמצם את שדה הראייה בזירה, אלא למסגר את ההתבוננות ולמקד את המבט, שיוכוון לנושא המחקר. עם הטבלה הזו יצאנו לתצפיות הראשונות:

שאלה מכוונת: מה קורה בבית המשפט? בדגש על פעולה/תפקיד השופט/ת	
מערכות יחסים	ההליך הפורמלי
<p>תפנית סעי' _____</p> <p>האריך: _____</p> <p>אולם: _____</p> <p>שיפוט: _____</p> <p>הליך: _____</p> <p>על מה מסתכלים (אצל כל השחקנים)?</p> <ul style="list-style-type: none"> • מראה פיזי • התנהגות מילולית (לא רק המה) • התנהגות פיזית • מחוות גופניות • מרחב אישי • תנועה אנשית באולם • דברים יוצאי דופן <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>	<p>רגשות</p> <p>ציר המשפט/סכסוך</p>

לאחר כמה תצפיות בשטח הוברר לנו, שהטבלה איננה נוחה לשימוש, היא מבלבלת, מסיטה את תשומת הלב מהצפייה אל המיסגור, מקשה על התייעוד ועל הפנמת ההתרחשות. הבנו לאחר שיחות

והתנסויות, שתהליך ביצוע התצפית יהיה רב שלבי, אך לא ליניארי. יש להפריד בין רגעי ההתבוננות, שבהם הדגש הוא על תשומת הלב לנעשה, על קליטה מיטבית ועל קשב מרוכז לקורה מסביב, לבין השלב של עיבוד החומר. לכן בתצפיות הבאות איפשרנו לכל תצפיתנית לתעד באופן חופשי, כל אחת לפי בחירתה והעדפותיה. לא רצינו להעתיק את הריכוז מהתבוננות לתיעוד. בפועל, יש שכתבו באופן רציף, ויש שחילקו לסעיפים. קרוב ככל שניתן למועד הצפייה, כשהתצפית טרייה במחשבה ובחוויה, כל תצפיתנית כתבה את התרשמותה. התוצאה היתה דוחות עשירים ומפורטים, שכל אחד מהם נפרש על מספר עמודים. חלק מהחוקרות כתבו בנוסף גם יומן שדה. הדוחות כללו תאור עמוס, לרבות תיאורים פיסיים, ההתרשמויות של החוקרת, ציטטות, קטעי שיחות, תיאור הקורה באולם והקשרים שנוצרו בו. בסוף נכתבו גם התבוננות של הכותבת על שראתה, הכל בקשר לשאלת המחקר, השאלה הפתוחה, מה קורה באולם בית המשפט שאינו מכוון להשגת פסק דין כתוב על ידי השופט. ידענו, שהמיקוד מכוון לשופט, מה הוא אומר, עושה, מה מקומו באולם ובמתרחש. ידענו, שהתצפית היא תהליך תובעני הדורש שהות ממושכת בשדה, זמן בו נדרש ריכוז רב ופניות, כי השדה עשיר ומסובך, וזמן ארוך נילוה של כתיבה, מחשבה ועיבוד. כשהשווינו את שני התוצרים, המידע שנאסף באמצעות הטבלה והמידע שנאסף בתצפית פתוחה הבנו, שטעות לבוא עם טבלה סגורה לתצפית מהסוג הזה. על כן אנו בונות מרכיבות כלי של תצפית פתוחה. כלי זה משמעותו אובזרבציה של כל הנעשה באולם, תוך התכוונות לשאלת המחקר. הכתיבה, אם כן, גם היא דו-שלבית. כתיבה במהלך התצפית, כל אחת לפי הבנתה ויכולותיה, ולאחר מכן, בהמשך ובסמוך לתצפית, כל אחת מהחוקרות כתבה בנפרד תיעוד עשיר, שהועבר לכל האחרות. למותר להוסיף, כי זמן רב הוקדש על ידי כל אחת מהחוקרות לתיעוד ולמיסומך כמתואר כאן.

לאחר כל תצפית, כתיבת הדוחות וקריאתם, התכנסנו לשיחה ולהחלפת דעות. במשך כל התקופה שילבנו תצפיות, פגישות לשיחות של כל הצוות על החוויות התבוננות, הבנת המסלול המחקרי שבו אנו צועדות ובנית הכלי המחקרי השלם, שיקדם אותנו במסלול להעמקת התשובות לשאלות המחקר.

להלן דוגמה לתופעה בשטח שלימדה אותנו, כי אין להגיע לתצפית עם טבלאות וסעיפים מוכנים מראש. במהלך המחקר הגישושי התחורר לנו הפער בין התיעוד בפרוטוקול הדיון, לבין המתרחש באולם. התייחסות לפרוטוקולים לא עלתה במחקרים שקראנו, ולכן לא יכלה להיות סעיף בטבלה שהוכנה מראש. ישנם חלקים בדיון הפתוח בהם השופט מכתוב לקלדנית וישנם חלקים בהם הוא מורה לה להפסיק את הרישום באומרו: "זה לא לפרוטוקול". גם הצדדים מבקשים לעתים לדבר מחוץ לרישום. בעקבות המימצא, התפתח נפתח לרגע המחקר לדיון בשאלה, האם לבחון את הפרוטוקולים באופן ממוקד ושיטתי, יחסית לתצפיות שלנו בשטח. השאלה, מה יתועד בפרוטוקול ומה לא, לפי מה מתקבלת החלטה כזו ומה משמעויותיה עוררה את סקרנותנו. אלא שהסתבר, שהתעסקות בנושא זה תהווה סטייה משמעותית מגבולות המחקר. היבט זה מענין וחשוב מאד, אך לא ייבחן במסגרת המחקר הנוכחי.. עם זאת, מקום שהפרוטוקול סיפק מידע נוסף (למשל, על דיון קודם לתצפית או מאוחר לה שמבהיר סוגיות חשובות לעניננו), עיינו גם בו. שאלת הגבולות הרצויים כשעוסקים במחקר איכותני היא שאלה חשובה. והיא אחת הדילמות הנדונות יומיום במסגרת המחקר האיכותני. לפנינו דוגמה מרתקת למקרה מיוחד, בו התצפית העלתה צורך בשרטוט גבולות ובהצדקתם. במהלך התצפית פתחים נפרצים ומרחיבים את היריעה, והמבט נמשך להביט דרכם, אך במקרה הנוכחי, הפרוטוקולים נשארו מחוץ לתחום. הרגישות לאפשרויות פתחה את החלון,

והצורך להיות מחויבות לשאלת המחקר עצרה אותנו מלהסחף דרכו למחוז מענין ומאתגר, אך רחוק מלב השאלה שבמרכז המחקר הזה.⁵⁰

4. דילמות מתודולוגיות ספציפיות, ושלבים בהליך המחקר:

א. מה יהיה אתר התצפית

נדמה, כי זירת ההסדרים הטבעית להגעה להסכמות נמצאת בבית המשפט למשפחה ובבית הדין לעבודה: בפני בתי דין אלה מופיעים צדדים שביניהם, בדרך כלל, שוררים יחסים ממושכים בעבר ולעיתים גם כאפשרות לעתיד, מתגלגלות ביניהם אמוציות קשות, והסכסוך מאופיין במעורבות אינטנסיבית של הצדדים.⁵¹ עלות הסכסוך, החלה ישירות על המתדיינים, כולם או חלקם (שכן לא מדובר בצדדים שהם חברות בע"מ), היא מרכיב חשוב נוסף באיפיון הסכסוכים הנדונים בבתי משפט אלה, והערכתם כמוונים לעבר הסדר הסכמות וגישור.⁵² למרות זאת, או שמא דווקא משום כך, בחרנו שלא לערוך את התצפיות בזירות אלו, אלא בזירה אחרת לגמרי – בבית משפט השלום. מספר סיבות הובילו אותנו להכריע כך: ראשית, רצינו להרחיב את טווח היריעה, ולאפשר מבט לא על הזירה המובנת מאלה, אלא על זירות לא צפויות, מתוך הנחה, שהתבוננות על המתרחש במקומות אלו תאפשר הבנה מעמיקה יותר וחדשנית של התופעה הנחקרת. יתרה מזאת, העובדה שבית משפט השלום הוא זירה הדנה בהליכים שאין להם אפיון ספציפי וייחודי, משמעותה הרחבה של המקרים, ומכאן אפשרות להתבונן במגוון היבטים של התופעה, והכל כשהנתונים נאספים במקום אחד. מגוון ההליכים הנדונים בבית משפט השלום רחב במספר מובנים: מובאים לפניו סכסוכים בסדרי גודל שונים, מתביעות קטנות ועד עניינים עקרוניים, הוא נדרש להכריע בשאלות פשוטות וגם בשאלות משפטיות סבוכות, וכן במקרים בהם סכומי כסף ניכרים מוטלים על הכף.⁵³ בנוסף לכך, מי שנתקל במערכת המשפט באופן אקראי, עקב סכסוך יחיד או נפילה חד פעמית לעבריינות, רוב הסיכויים שיגיע לבית משפט השלום.⁵⁴ מספר שופטים רב יחסית בערכאה זו מאפשר מניפה רחבה של צורות לקיום הליך משפטי.⁵⁵ בית משפט זה משרת חלקים נרחבים של האוכלוסייה, ומופיעים בו שחקנים מסוגים שונים. על כן, שלא כבתי משפט ייעודיים או כערכאות

⁵¹ זיוה לויטה "גירושין עתירי-קונפליקט: היבטים קליניים ופרקטיים" סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה בישראל-אבחון, טיפול ושיפוט 237, 240 (דוד יגיל, אמנון כרמי, משה זכי וענת לבני עורכים, 2008).

מנחם הכהן "השיח הבינאישי המקופל בדיון המשפטי בבית המשפט לענייני משפחה" משפחה במשפט ב 385, 338 (התשס"ט). פאינה מילמן-סיון וארנה רבינוביץ'-עיני "גישור בין פרוצדורה למהות: על הפרטת הצדק ושוויון בעבודה" משפט וממשל יא 521, 527 (תשס"ח).

⁵² משה בר-ניב ורן לחמן "בהינת הנטייה לפנות לחלופות ליישוב סכסוכים (חי"ס) בהיבטים של זמן והסדרה" משפט ועסקים ב 209, 219 (2005).

⁵³ סמכותו הדיונית של בית משפט השלום קבועה בסעיף 51א(א) לחוק בתי המשפט (נוסח משולב), תשמ"ד-1984, והיא כוללת דיון פלילי בעבירות שעונשן קנס בלבד, או מאסר שלא יעלה על שבע שנים, תביעות אזרחיות בכל עניין, שסכומן עד 2.5 מיליון ₪ (לדצמבר 2016) (למעט חריגים שונים, כגון עניני מקרקעין ותביעות כלכליות).

⁵⁴ מנתוני פעילות בתי המשפט לשנת 2015 שפרסמה הרשות השופטת עולה, כי סך התיקים שנפתחו בבתי משפט השלום בישראל היווה 83.8% מכלל התיקים שנפתחו בכל הערכאות בישראל באותה השנה. נתון זה מעיד על הסיכוי הגבוה של תביעה להידון בערכאת שלום. ראו: <http://elyon1.court.gov.il/heb/haba/dochot/doc/shnati2015.pdf>. נצפה לאחרונה בתאריך 16.1.17.

⁵⁵ 89 שופטים מכהנים בבית משפט השלום בתל-אביב, 15 שופטים בבית המשפט העליון ו-52 שופטים במחוזי בתל-אביב, נכון ל-31.12.2015. שם, בעמ' 11.

גבוהות, בית משפט השלום נראה כמקור מספק לממצאים שונים בטווח רחב, שיאפשרו חקירה מעמיקה על תופעת ההסדר בצל המשפט. יתרה מזאת, מאחר שמדובר במחקר השוואתי, העדפנו לבחור בבית משפט השלום, שהרי ערכאה ראשונה כללית משותפת להרבה שיטות משפט, מה שאינו בהכרח נכון לגבי ערכאות ספציפיות או טריבונלים שיפוטיים. ולבסוף, סקירת הספרות מלמדת, כי בתי משפט למשפחה ובתי דין לעבודה בישראל שימשו עד כה מוקד למחקר רב יחסית ואף מגוון,⁵⁶ בעוד שבית משפט השלום כמעט שלא נחקר עד כה.⁵⁷ לפיכך, נראה היה שראוי להתמקד בו.⁵⁸ העובדה, שפרויקט המחקר הנוכחי מאופיין ביישום של מתודולוגיות ואסטרטגיות מחקר חדשניות יחסית בעולם המשפט, תמכה באפשרות לחדש גם בהיבט זה של זירת המחקר.

מכל בתי משפט השלום בישראל בחרנו, לאחר התלבטויות רבות, להתמקד בבית משפט השלום בתל אביב. במשך זמן מה בחנו את האפשרות לצפות במספר בתי משפט שלום, חלקם במקומות מרוחקים או בריכוז גיאוגרפי מסוים. שקלנו כיצד להתמודד עם ההבדלים הקיימים בין פריפריה ומרכז, כיצד להתייחס לגודלו של בית המשפט, השונה בכל מקום, האם לערוך את התצפיות בפיזור מסוים, ואם כן איזה, או שמא להתרכז בבית משפט אחד. לבסוף התקבלה החלטה להעדיף את האפשרות האחרונה, וזאת לאור מאפייניו של בית משפט השלום בתל אביב, שהוא הגדול בארץ, בו מתנהלים מרבית התיקים בישראל, והוא מייצג זרם מרכזי, המורכב ממספר גדול של שופטים, ועל כן עשיר במבחר גישות שיפוטיות. כרבע מכל התיקים הנפתחים בבתי משפט השלום בישראל נפתחים בבית משפט זה. מכהנים בו 120 שופטים ורשמים (נכון לדצמבר 2016), מתוך כ- 400 שופטי שלום בישראל, המתמחים בדין הפלילי והאזרחי. יש בו כמאה ועשרים אולמות לשיפוט, וביום ממוצע נערכים בו עשרות דיונים שונים.⁵⁹ בתנאים אלו, נוכחות החוקרות באולמות ובשטח בית המשפט נמהלת ביתר קלות בנוכחים האחרים, ולכן מצטמצמת מידת ההתערבות שיש לעצם קיומו של ההליך המחקרי על התופעה הנחקרת. החוקרות אמנם אינן שחקניות בעלות תפקיד רשמי בבית המשפט, אבל נוכחותן בו אינה בולטת כמו שהיתה בולטת בבית משפט קטן ובעל מספר שחקנים מועט, שלרוב גם מוכרים וידועים במקום, מעצם היותם שחקנים חוזרים. בבית משפט השלום בתל אביב מתקיימות באופן ממוסד פעילויות לקידום סיום תיקים בהסכמה בישיבות פישור מיוחדות, על כן זירה זו עשירה יותר מאחרות. שיקול נוסף לטובת הבחירה בבית משפט השלום קשור לקרבתו ולנגישותו לצוות המחקר, שנמצא באזור המרכז, מה שאיפשר לבצע מספר תצפיות רב יותר ולאורך תקופה ממושכת, מבלי להשקיע משאבים גדולים שהיו נדרשים למחקר

⁵⁶ ראו לדוגמא: רינה בוגוש, רות הלפרין קדרי ואייל כתבן 'הפסקים הסמויים מן העין': השפעתם של המאגרים הממוחשבים על יצירת גוף הידע המשפטי בדיני המשפחה בישראל" **עיוני משפט** לך, 603 (2011). רינה בוגוש ורחל דון יחיא **מגדר ומשפט: אפליית נשים בבתי המשפט בישראל** (1999). דפנה הקר "מאפייניהם של סכסוכי ירושות בישראל-ממצאי מחקר אמפירי" **הון משפחתי** א 3 (2015). גיא מונדלק ויצחק הרפז "בין המערכות: בחינה אמפירית של תפקיד בית-הדין לעבודה בשבתות" **עיוני משפט** כו(1) 145 (2002).

⁵⁷ קיימים מחקרים גם על בית משפט השלום כמובן, אך אינם משיקים לשאלת המחקר הנדונה כאן. למשל, אורן גול-אייל ונוחי פוליטיס "התמקצעות או כלליות?-השפעה של התמקצעות של שופטים על ההליכים וההחלטות" **משפטים** מד 891 (תשע"ה); מוחמד סלים חג' יחיא, גיורא רהב ומאיר טייכמן "בית משפט השלום ותיפקודו עם המיעוטים בישראל" **פלילים** ד 157 (1994).

⁵⁸ במחקר אנו נעסוק גם בתיקים פליליים, לרבות עסקאות טיעון והליכים של גישור פלילי באולמות בית המשפט, אולם במאמר זה נתרכז בתצפיות שעשינו ובדיונים שערכנו הקשורים לתחום הסכסוכים בנושאים אזרחיים בלבד. לדיון ראשוני ביישום התיאוריה של יישוב סכסוכים שיפוטי בהקשר הפלילי ראו: Michal Alberstein and Nourit Zimmerman, *Constructive Plea-Bargaining: Towards Judicial Conflict Resolution, forthcoming in Ohio State Law Journal on Dispute Resolution*.

⁵⁹ להשוואה: בבית המחוזי בתל אביב מכנים כחמשים ושנים שופטים ורשמים, בבית משפט השלום בחיפה מכהנים 43 שופטים ורשמים, בבית משפט השלום ביירושלים מכהנים 55 שופטים ורשמים, בבית משפט השלום בבאר-שבע מכהנים 26 ובבית משפט השלום בנצרת 21 שופטים ורשמים בלבד (נתוני הרשות השופטת באתר דצמבר 2016).

במספר בתי משפט בפיזור גיאוגרפי. מכיוון שתצפית מטבעה היא כלי מחקר תובעני שדורש השקעה של שעות רבות בזמן אמת,⁶⁰ שקודמות להן שעות של הכשרה מתמשכת, ונלוות אליהן שעות רבות נוספות שמוקדשות לתייעוד ולניתוח הממצאים, גם שיקול המשאבים הוא בעל חשיבות. לכך יש להוסיף גם את העובדה שתצפיות אלו נערכו בישראל, כשבמקביל פרויקט המחקר הרחב מתקיים בשתי מדינות נוספות, ונועד להציע גם פרספקטיבה בינלאומית משווה. גם בארצות המחקר האחרות, אנגליה ואיטליה, החלטנו להתמקד בעיר אחת ובערכאה אחת. על כן באיטליה המחקר נערך בפירנצה בלבד, ובאנגליה – בלונדון. בלונדון התרכזנו בבית משפט גדול אחד לעניינים אזרחיים (בפן הפלילי המצב שונה).⁶¹ הבחירה בבתי משפט במטרופולין מבטיחה היצע של פעילות שיפוטית עשירה וסביר להניח, מגוונת ומתקדמת. לאור כל הנימוקים הללו הוכרע לערוך את התצפיות בישראל רק בבית משפט השלום שנמצא בעיר בתל אביב. תצפיות הגישוש שנערכו בבתי משפט בערים שונות, וכללו תצפיות בבתי משפט מחוזיים, חשפו כי בכל בתי המשפט מתקיימת פעילות ישוב סכסוכים שיפוטי, והדבר חיזק את החלטתנו להתמקד בבית משפט אחד כאמור לעיל.

בהקשר זה ראוי להזכיר, כי יכולת ההכללה של כלי מחקר איכותניים ממילא אינה מבוססת על בדיקה כמותית מייצגת של מדגם מבוקר, אלא שואבת את כוחה מאופן בחירת הזירה, מהתאמתה למאפייני השדה ולמטרת המחקר, ולאפשרות לצפות בתנאים, שילמדו באופן עשיר על התופעה הנחקרת.⁶² בעולם המחקר האיכותני מידע עשיר ומקיף לא נמדד במספרים ובגודל, אלא בעושר ובאיכות הנתונים, וכן במידת הרלוונטיות שלהם.⁶³ כלומר, הרחבה למספר נוסף של בתי משפט לא בהכרח תתרום להבנה. מובן, שיש גם חסרונות לבחירה באתר אחד, עם זאת, הנתונים שנסקרו לעיל הובילו כולם יחד למסקנה, כי בית משפט השלום בתל אביב, למרות היותו אתר תצפית אחד, מספק מצע עשיר דיו לתצפיות בהקשר המתואר כאן, ויאפשר באמצעותן הבנה עמוקה של תופעות, שתהיה תקפה גם למקומות אחרים ולתופעות קשורות. בצד החלטה זו, ממשיכות להצטבר במאגרי הנתונים של מחקר הבסיס גם תצפיות מבתי משפט נוספים כולל ערכאות ערעור ובית הדין לעבודה, אשר מתקיימות במסגרת קורסים וסמינרים שונים הנערכים באוניברסיטת בר אילן ועוסקים בנושאי המחקר. תצפיות אלה מתבצעות בדרך כלל על ידי תצפיתנים פחות מיומנים והן משמשות עבורנו כמקור העשרה למאגר הרחב של תצפיות בבית משפט השלום בתל אביב, המהווה בסיס עיקרי למחקר.

עם הזמן נוצר שיתוף פעולה בין צוות המחקר ובין הנהלת בית משפט השלום בתל אביב ושופטיו הבכירים, שקידמו בברכה את העובדה, שהמחקר ייערך בין כתליו. מבחינה אתית ותיאורטית שיתוף פעולה זה מהווה יתרון, שטומן בחובו השלכות ישירות על ההליך המחקרי (בפרק האתיקה במאמר מפותח דיון נוסף בסוגיה זו). מחקר איכותני מבוסס על יחסים מתמשכים בין החוקרות לבין השדה, על מכלול השחקנים הפועלים בו, וככל שמתאפשרים ביניהם יחסים של הסכמה,

⁶⁰ דפנה הקר מחקר אמפירי של המשפט: הערות-אזהרה אוהדות על המגמה העכשווית עיוני משפט לד 327-349, 2011.
⁶¹ לבתי משפט פליליים בלונדון שונים בלונדון מופנים תיקים לפי סוג העבירה, למשל, בית משפט שמתמחה בעבירות הונאה, אחד שמתמחה בעבירות טרור ורצח. כך שנסקרו מספר בתי משפט כדי לענות על הצורך במבט כולל על ההליכים.
⁶² Robert E. Stake, THE ART OF CASE STUDY RESEARCH (Astrid Viriding ed., 1995), Robert E. Stake, *The Case Study Method in social Inquiry*, 7(2) EDUCATIONAL RESEARCHER 5, 6-7 (1978)
⁶³ Jennifer Mason, Qualitative Researching (1996), Ray C. Rist, on the Application of Ethnographic Inquiry to Education: Procedures and Possibilities 19(6) Journal of Research in Science Teaching 439(1982).

שיתוף, פתיחות, הערכה, כבוד ותרומה הדדיים, כך מתאפשר גם לקיים מחקר טוב ונכון יותר (בסטנדרטים של המחקר האיכותני כמובן).⁶⁴

ב. מה תהיה יחידת התצפית

יחידת התצפית היא המסגרת שבה מתרחש איסוף הנתונים לצורך המחקר. היא מגדירה את ההתרחשות שעומדת במוקד המחקר, ונבחנת באמצעות כלי המחקר. על החוקר לקבוע גבולות של זמן ומקום, שיאפשרו להשתמש ביחידת התצפית כנקודת התייחסות לעבודה בשדה. באמצעות הגדרת יחידת התצפית יוחלט, למשל, בכמה יחידות תצפית לצפות, כמה אנשים יאיישו כל יחידת תצפית וכו'.⁶⁵ החלטה זו היא שלב קריטי במהלך המחקר, מכיוון שהיא ממסגרת הלכה למעשה את ההתבוננות על השדה באופן מסוים, ומתוך כך מכתובה את אופן איסוף הנתונים, כמו גם את הדרכים האפשריות לניתוחם בעתיד. מובן, שכמו בכל מחקר איכותני, גם במחקר זה עמדו בפנינו מספר אפשרויות למשל: אפשרות אחת הייתה להגדיר את יחידת התצפית לפי תיק, ואז נדרש היה לערוך מעקב אחר כל תיק לאורך מחזור חייו, מרגע פתיחתו עד סיומו. אפשרות אחרת הייתה להתמקד בשופט מסוים ולבחון את פעולותיו בכל ההקשרים וההליכים השונים. שתי אלו ירדו מהפרק כבר לאחר תצפיות הפיילוט הראשונות. ההבנה, שלא נוכל להתמקד בתיק מסוים כיחידת תצפית התגבשה, משום שמחזור החיים הממוצע של תיק ארוך, וסביר שיימשך יותר מאשר תקופת המחקר, אף אם לא נכלול בתקופה את משך הערעור.⁶⁶ בחירה בתיקים יחידים תגביל את יכולתנו לענות על שאלת המחקר הנוכחית ביחס לתפקידיהם של שופטים בהבאת תיק לסיום, שלא בדרך הכרעה שיפוטית. מאחר שמחקר הבסיס אינו חותר לבחון את מידת ההצלחה של פעילויות של שופטים אלא לתעד פעילויות אלה באופן עשיר, נמצא כי הדרך המתאימה והיעילה ביותר לעשות זאת אינה במעקב אחר תיקים מסוימים לאורך זמן. מעקב אחרי תיק ספציפי הוא רעיון טוב למחקר אחר, שיכוון לענות על שאלות אחרות, למשל באמצעות מתודולוגיה של חקר מקרה.⁶⁷ בנוסף, נוכל לקבל תמונה רחבה ושיטתית על מסלול חייו של תיק דרך האפיק הכמותני של המחקר, אשר מספק לנו, כפי שצוין לעיל, מידע מדויק על מידת ההשפעה של שופטים על סיום של תיקים שלא בהכרעה. גם המחשבה להגדיר את יחידת התצפית לפי השופט/ת נפסלה בשלב המחקר הגישושי. מצאנו, שזו תהיה בחירה מצמצמת הדורשת התמקדות בדמויות ספציפיות, דבר שלא רצינו לעשות בשלב זה. יחידת התצפית שזוהתה כמתאימה ונבחרה לשמש אותנו לבדיקת השאלות שבבסיס המחקר, דהיינו, פעולותיהם של שופטים לקידום פשרה במהלך המשפט ובאינטראקציה עם עורכי דין וצדדים, היא אולם המשפט, על כל מה שמתרחש בו מרגע כניסת החוקרת/התצפיתנית אליו עד יציאתה ממנו. החלטה זו נבעה ישירות מאופי שדה המחקר, מהאפשרויות בזירה, ומבחינת מטרות המחקר ושאלותיו, וגם ביחס למשאבים הקיימים ולאפשרויות המעשיות בשטח. הדינמיקה המשפטית, החברתית, התרבותית והאמוציונלית המתרחשת באולם בית המשפט הבהירה לנו, שזו

⁶⁴ אשר שקדי מילים המנסות לגעת-מחקר איכותני-תאוריה ויישום 81 (חיה וטנשטיין-מאייר עורכת, 2012), Danny L. Jorgensen, Participant Observation-A Methodology For Human Studies 46-47, 56 (Leonard Bickman & Debra Rog eds., 1990)

⁶⁵ אשר שקדי מילים המנסות לגעת-מחקר איכותני-תאוריה ויישום (חיה וטנשטיין-מאייר עורכת, 2012), עמ' 84
⁶⁶ אורך חייו של תיק ממוצע בבית משפט השלום הוא: תיק אזרחי 14.2 חדשים ותיק פלילי 12 חדשים. ערעור למחוזי על תיק אזרחי יקח ממוצע 6.3 חדשים, ועל תיק פלילי 3.8 חדשים בממוצע. נתון מעניין נוסף הוא כי 6.6% מתיקי בית משפט השלום בתל אביב יארכו למעלה משלוש שנים. הנתונים נכונים לשנת 2015 לפי הדוח השנתי של הרשות השופטת בישראל <http://elyon1.court.gov.il/heb/haba/dochot/doc/shnati2015.pdf>

⁶⁷ דוגמה לחקר מקרה במשפט רונן שמיר ומיכל שטראי "שוויון הזדמנויות בבית-הדין לעבודה: לקראת סוציולוגיה של ההליך השיפוטי" שנתון משפט העבודה ו 1996 287.

האפשרות הראויה ביותר, שתייצר את התנאים המקסימליים להתבוננות בתופעה הנחקרת. אולם בית המשפט, כמקום בו מתרחש שיח ציבורי המתואר לעתים כ"מראית פני הצדק",⁶⁸ שם מבצע השופט את עבודתו, ושם מתקיימת סדרה של אינטראקציות שאותה היינו מעוניינות לחקור, למשל בינו לבין שאר השחקנים באולם, הוא הזירה הנכונה. העובדה, כי מתקיימת באולמות המשפט תנועה תמידית בין תיקים שונים, המשתלבים זה בזה ונפרדים לפלחים, צדדים נכנסים ויוצאים, תיק מתחיל וממשיך תוך הפסקה לשמיעת תיק אחר, עורכי דין מתחלפים ומגיבים זה לזה, לא איששה החלטה זו. השופט, הקלדנית, עורכות הדין, העדים, הצדדים יוצרים יחד עם הצופים את התמונה השלמה, הממוסגרת בתוך האולם. נדמה, שגם לאוגדנים ולערימות המסמכים חיים משלהם באולם המשפט, ואפילו למחשב ולסמלים יש בו תפקיד. כל המתרחש באולם שלוב, ואינו ניתן להפרדה, ואם כן אזי היא מלאכותית. בישראל האולם מציב יחידה סגורה, מנומקת ומובחנת, בה מתרחשות רוב פעילויות השיפוט הגלויות.

ההחלטה על האולם כעל יחידת התצפית היא גם הבחירה המתאימה ביותר כשעסקן במחקר השוואתי. במציאות שבה שיטות המשפט שונות, קל יותר להשוות אולם לאולם כיחידת תצפית. למרות השוני הפיסי בניראות ובמאפייני האולמות עצמם, מבחינה קונספטואלית זו יחידה שחוזרת על עצמה. בעוד ההליכים יכולים להיות שונים זה מזה, כמו גם סוגי השופטים והצדדים, האולם הוא יחידה חוזרת. עניינו של המחקר בשאלת התפקיד הציבורי של שופטים בעידן הנוכחי מצדיק את הבחירה להתמקד בעיקר בהליכים פתוחים לציבור, המייצרים מטבע הדברים את הדימוי החדש של שופטים בעידן משפט נמוג. יחד עם זאת, לאחר שקיימנו תצפיות ראשוניות באנגליה ובאיטליה (כחלק ממחקר הבסיס) מצאנו כי בשיטות משפט אלה מתקיימים הליכי הסדר שונים בלשכת השופט, למשל, בשיחות טלפוניות, ולכן ייתכן שיהיה צורך להוסיף תצפיות גם באתרים נוספים, כמו חדרי השופטים.

מבחינת המשאבים, היות האולם פתוח לציבור והעובדה, שכל האולמות (פרט לדיונים חריגים) זמינים לתצפית, מייצרת לכאורה את הצורך באישורים ובהסכמות,⁶⁹ שמכבידים על הצפייה, פוגעים באותנטיות שלה, ולעתים מונעים אותה (דיון מפורט בהמשך בפרק היבטים של אתיקה במחקר).⁷⁰

זאת ועוד, תיעוד עשיר מספיק של המתרחש באולם המשפט, שלא כמו תיעוד של תיק יחיד, למשל, יהיה בשלב מאוחר יותר של המחקר בסיס גם לניתוח איכותני וגם לניתוח כמותני. ניתן יהיה לפרק את שלל הנתונים לפי פרמטרים מרובים בשלב ניתוח הממצאים. אז אפשר יהיה לבחון את המידע שנאסף בתצפיות גם לפי יחידות אחרות כגון: שופטים, הליכים, צדדים ועוד.

Judith Resnik The Invention of Courts, *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences* (co-editor Linda Greenhouse, Summer 2014)...

⁶⁹ לענין הצורך בהסכמות ראו בדיון על הבעיות האתיות בהמשך המאמר.

⁷⁰ דיונים בדלתים סגורות מתקיימים גם באולמות וגם בלשכות השופטים, ומטבעם לא היו זמינים לתצפיותינו, למרות שגם בהם סביר להניח כי מתבצעים הליכי הסדרה. מספרם המועט של הליכים אלה ביחס לכלל ההליכים אפשר לנו להתעלם מהם במחקר זה.

ג. מהי שיטת הדגימה המתאימה - באילו הליכים, שופטים ותיקים להתמקד

מיגוון אסטרטגיות לבחירת מקרי המחקר נמצאות כיום בשימוש בעולם המחקר האיכותני (למשל דגימת נוחות, דגימה תיאורטית, דגימה לוגיסטית). כל אחת ראויה לשימוש בתנאים אחרים. אין דרך אחת נכונה, אלא נדרשת מהחוקרת הבנה של המשמעויות הנגזרות מכל בחירה, והתאמה בין לבין מאפייני השדה ומטרת המחקר. כפי שטוען Shank: "כל עוד החוקרת מבינה מראש מדוע היא צופה היכן שהיא צופה ובמה, היא בנתיב הנכון".⁷¹ כך, למשל, התלבטות קשה התלבטנו אם להתמקד בסוג מסוים של הליכים. הנחנו, שהליכי קדם ודיון מקוצר הם ממוקדים, יעילים, ומכוונים לסיום התיק. לכן חשבנו תחילה, שכדאי להסתפק בהם. צפייה בהוכחות, סברנו, עשויה להתברר כצפייה ממושכת בדיון רחב ומפוזר, שתגרוף בזבוז זמן ועל כן בזבוז משאבים מוגזם, ופתרון שאלת המחקר לא יקודם. אולם, מתצפיות שהתקיימו בהליכים לגופו של תיק וגם מניתוח מאגר הנתונים הכמותני עלה, כי ניסיונות הסדרה, פישור וגיבור נעשו גם בשלבים אלה. התברר, שלכל אורך הדרך נעשים מצד השופטים מאמצים לסיים את התיק שלא באמצעות הכרעה שיפוטית. במקרה הראשון, של צפייה בהליכי קדם משפט שמטבעם ממוקדים בהבאה לסיום בהסכמה, אנו מניחות כי נקבל ממצאים על מיגוון תיקים, בעלות הגיונית של זמן ותצפיתנים. במקרה השני, של צפייה בכל ההליכים בבית המשפט, נקבל מבט על כל המתרחש בבית המשפט, וייתכן שנגיע לממצאים מפתיעים. לכן, התמקדות רק בהליכי קדם לא תאפשר הכללה ומבט מקיף על כל הליך השפיטה, ועשויה לפגוע ביכולתנו לתאר את תופעת ההסדרים על היבטיה. אם ניצפה בכל סוגי ההליכים, יש חשש לזמן תצפית ממושך ללא תנובה של ממצאים רלבנטיים לשאלת המחקר. כדי לנסות למקסם את אפשרויות הצפייה, ובד בבד להתחשב במגבלות התקציב והזמן, החלטנו להתמקד במספר הליכים, שמטרתם המוצהרת היא הבאה לסיום התיק שלא בדרך הכרעה, ועל כן יש צפי שהליכי הסדרה מתקיימים בהם באינטנסיביות. עם זאת, על מנת לתקף ההחלטה שלעיל הוחלט, שנצפה גם בכמה ישיבות אחרות, כולל ישיבות הוכחות.

לאחר הבחירה באתר בית משפט השלום בתל אביב, שאלנו האם להתמקד בשופט אחד, או בכמה שופטים שייבחרו לפי מדד מוסכם מראש (ואם כן, עלתה השאלה איזה מדד), או שנצפה בצורה רנדומלית במי שימצא באולמות אליהם נגיע. הוחלט, לאחר התלבטויות, על האפשרות האחרונה, כלומר, צפייה בפעולתם של מספר שופטים באופן מקרי, ועל כן הטרוגני. בדרך זו נוכל להשיג מידע עשיר ורב פנים, ולאבחן כמה נקודות מבט שונות זו מזו, מבלי שנידרש להכריע מראש אילה כיוונים עדיפים על פני אחרים. כדי שנוכל לאסוף מידע רלוונטי על התופעה הנחקרת במלוא רוחבה ואפשרויותיה לא התמקדנו בשופטים הידועים בהליכי הפשרה שלהם, או להיפך, בממעטים להתפשר. בנוסף, ניסיוננו במחקר הגישוש ובתצפיות הפיילוט הראה, שקשה לסווג שופטים באופן נחרץ מראש, והחלטה על כך מלכתחילה עלולה להביא להפסיד מידע בעל ערך ביחס לשאלת המחקר.

באופן דומה עלתה גם ההתלבטות, אם להתמקד בסוג מסוים של תיקים, למשל תיקי נזיקין שבהם מקובלים הליכי הסדר, או לצפות במגוון רחב של תיקים, בעלי אפיונים משפטיים שונים. החלטנו

⁷¹ Shank, p. 29

לא להגביל עצמנו לסוג מסוים של שדה משפטי, אלא לבדוק מבחר ההליכים בתחום האזרחי. זאת כדי להבין את המציאות המורכבת של בית המשפט, שדן בשאלות משפטיות מתחומים שונים.

ד. נקודות מבט מגוונות של צוות חוקרות אינטרדיסציפלינרי

מאחר שמלכתחילה הגדרנו את המחקר כעבודת צוות אינטרדיסציפלינרית, הצוות הבכיר הורכב מחוקרות בעלות ניסיון שונה ומיומנות רחבות. לאט לאט הוברר השוני בין מי שמגיעה מרקע משפטי לעומת חברת צוות המחקר, שלה ניסיון במחקר איכותני, אך ללא ידע משפטי. בין אלה שהגיעו מרקע של מחקר אקדמאי, לבין אלה שהגיעו עם ניסיון בליטיגציה וזו שהגיעה עם ניסיון בתצפיות בשדה המשפט. כך, למשל, אווירת הדחיסות, הקצב, העירוב בין התיקים, הכאוס באולם, הרשימו את החוקרת הזרה לתחום המשפט יותר מאשר את עורכות הדין:

"בכל האולמות תנועה סואנת, תחושה של 'תחנת רכבת': דלת האולם נפתחת ונסגרת שוב ושוב. אנשים יוצאים ונכנסים. עוברים בין היושבים, מקימים אותם, מתיישבים. קמים שוב, ויוצאים. גם עורכי הדין מתחלפים, נכנסים ויוצאים. מעיינים בתיקים ובדפים שפזורים על השולחנות, מעבירים אותם ממקום למקום. תנועה גם על הדוכן של השופט/ת, קלדניות נכנסות ומתחלפות, דלת צדדית נפתחת וכל זה מבלי שהשופט/ת עוצרת לרגע... השופט/ת כמעין תמנון מרובה זרועות, יושב/ת על הכיסא הגבוה, מאחרי הדוכן, באמצע האולם, מביטה במסך המחשב שלו/ה, בזה של הקלדניות, בניירות, בתיקים. מקשיב, שואל, מקריא, מכתוב, מתקן את ההכתבה... כמו מכונה משוכללת שפועלת במספר ערוצים במקביל. מכונה של איש אחד".⁷²

במקום אחר, השליטה וההכוונה של השופט (האם למטרה שידועה לו כבר בשלב זה?) גרמו לה להתבטא כך:

"נראה כי אישיות השופט מאד דומיננטית בעיצוב המתרחש בזירה. הוא מתחכם, ציני, תיאטרלי, מתנהג באופן שנע בין התנשאות וחוסר סובלנות לאמפטיה וכבוד לשחקנים האחרים. ניכר שהוא מכוון את ההתרחשות אל היעד שסימן עבורה מלכתחילה, מפזר רמזים בוטים יותר או פחות לאורך כל הדרך. מתייחס בכבוד לנקודת המבט של שני הצדדים, מנסה לעשות מקום, מצליח עד גבול מסוים. נראה שיש מקום לשאול עד כמה יש לצדדים השפעה על מהלך הדברים: האם הם יכולים לשנות את הכיוון בהתנהגותם או דבריהם או שהשופט נכנס לאולם כשהוא כבר יודע מראש לאן לקחת את התיק? עד כמה הדבר 'קבוע' מראש?"⁷³

לעומתה, החוקרות המשפטניות היו ערות יותר למשפטים מוכוונים של השופט כגון:

"אומר בזהירות לתובעת, לפני משוכות גבוהות לקבל אפילו שקל. בין זה ובין תביעתה המרחק רב".⁷⁴

בתיק תעבורה מדווחת סטודנטית שהיא תובעת משטרית בתיקים מסוג זה דיווח יבש:

"השופטת שואלת את הצדדים האם לא ניתן להגיע בהסכמות בתיק. התובעת מבקשת להעיד את עדי התביעה שהתייצבו, הסניגור מודיע, שהפערים גדולים....

"מתחיל דיון הוכחות בתיק שכרות 1020 מיקרוגרם. כמות גבוהה מאוד".

⁷² קטע מתוך דו"ח תצפית מיום 1.2.2016, קדם משפט, בית משפט השלום ת"א, שכתבה אחת החוקרות.

⁷³ קטע מתוך דו"ח תצפית אחרת של אותה חוקרת, מיום 7.4.2016.

⁷⁴ קטע מתוך דו"ח תצפית של דיון, 7.4.2016.

דוגמאות אלו ממחישות את רגישותו של כלי התצפית, המושפע באופן ישיר מהמאפיינים של החוקרת שעושה בו שימוש ובתוך כך מיומנות, ניסיון, ידע ופרספקטיבה אישית ומקצועית באים לידי ביטוי. לפיכך, האפשרות לשלב מגוון של נקודות מבט במחקר הופכת ליתרון משמעותי, כי היא מציעה איסוף של מיגוון נתונים. עם זאת, יש בכך מורכבות רבה שמוסיפה קושי במהלך הניסיון לארגן מבחר זה של נתונים, ולהבנות אותו לטובת איסוף שיטתי ויעיל יותר על פני מספר רב של מקרים, כפי שמחקרנו עתיד לאסוף. בשלב המתואר כאן, של תחילת המחקר, המגוון הגדול שאפיין את צוות המחקר, תרם ללא ספק לעושר הנתונים שנאספו, אך בה בעת איתגר אותנו בניסיון לייצר מתודה קוהרנטית אחידה.

ה. שילוב סטודנטים בתצפיות

בנוסף לתצפיות של הצוות הבכיר של החוקרות, נערכו במסגרת מחקר הפיילוט גם תצפיות שביצעו עשרה סטודנטים מהקליניקה ליישוב סכסוכים שיפוטי בבר אילן. הסטודנטים בחרו מראש להשתתף בקליניקה ליישוב סכסוכים שיפוטי, מבין 13 קליניקות וקורסים מעשיים שעמדו לבחירתם במסגרת חובותיהם האקדמיות בשנה ג' ללימודי תואר ראשון בפקולטה למשפטים. בחירתם בקליניקה נעשתה, בין היתר, על סמך רצונם לקחת חלק במחקר ובתצפיות לצורך המחקר (ככלל, בהתאם לפרקטיקה המקובלת באקדמיה, האופן בו הסטודנטים מבצעים את התצפיות ומידת תרומתם למחקר מזכים אותם בציון בסיום פעילותם בקליניקה, כאשר תוצרי פעילותם ודוחות התצפית שהם מגישים שייכים לקליניקה ולמחקר הבסיסי).

התצפיות בוצעו על-ידי הסטודנטים, לאחר שקיבלו הכשרה בסיסית במחקר איכותני, והכשרות ספציפיות בביצוע תצפיות. ההכשרות הועברו להם על-ידי היועצת למחקר איכותני ועל-ידי מנהלת הקליניקה. בעקבות ההחלטה שלא להשתמש בטופס מובנה וסדור, כפי שתואר לעיל, הונחו הסטודנטים לערוך את התצפית באופן פתוח יחסית, ולמלא טופס קצר שבו מצוינים הפרטים האינפורמטיביים של התצפית בלבד למשל: שעה, מקום, סוג ההליך, מספר נוכחים מכל צד, וכדומה (ראו בהמשך על טופס ההנחיות המשולב). הסטודנטים גם קיבלו ליווי צמוד של מנהלת הקליניקה, עורכת דין עם ניסיון בליטיגציה. הליווי כלל הדרכה ומשוב, לפני ואחרי כל תצפית, וזמינות שוטפת, גם במהלך התצפיות, לכל שאלה שמתעוררת אצלם במהלך ביצוע התצפית. הסטודנטים אכן ניצלו אפשרות זו לא מעט, והתייעצו תכופות בנוגע לבעיות שצצו במהלך התצפית. תצפיות אלה נערכו גם הן בבית משפט השלום בתל אביב, בו נחשפו הסטודנטים למגוון רחב של הליכים משפטיים, כמו גם למגוון גדול של אולמות ושל שופטים.

בהערכה כללית, הסטודנטים בקליניקה צפו במצטבר כמאה ושמונים שעות. להערכתם, זמן זהה הוקדש לכתובת הדוחות. התוצר היה כשלושים וחמישה דוחות תצפית, כאשר בכל דוח תועדו מספר דיונים בתיקים שונים. ככלל, תצפית אחת של כארבע שעות הניבה דוח אחד, שתיאר מספר דיונים, שנערכו בזה אחר זה ביום אחד באולם אחד.

קבוצה נוספת של תצפיות נערכה על ידי כמאה וחמישים סטודנטים לתארים ראשון ושני בקורסים ובסמינרים העוסקים בנושאי המחקר, שהתקיימו בקריה האקדמית אונו ובאוניברסיטת בר אילן. סטודנטים אלו קיבלו גם הם הדרכה בנושא התצפית, אם כי מצומצמת יותר מזו שקיבלו הסטודנטים בקליניקה. כל אחד ואחת מסטודנטים אלה היו בתצפית בין שעתיים לארבע שעות.

תהליך הכשרתם של הסטודנטים כתצפיתנים, והמעקב אחר אופן ביצוע התצפיות על-ידם, לימד אותנו, הצוות הבכיר, לא מעט אודות האתגרים העולים מביצוע תצפיות בבתי משפט, הייחוד של תצפיות אלה והאופן הנכון שבו יש לבצע את התצפיות. ההתפתחות של הכלי המחקרי, נעשתה בד בבד עם הניסיון שרכשו הסטודנטים כתצפיתנים והניסיון שלנו החוקרות, בכל התפקידים גם יחד – הן כתצפיתניות בשטח, הן כמי שמכשירות, מנחות ומלוות את הסטודנטים לקראת ובמהלך התצפיות שהם עורכים, והן כמפרשות וכמנתחות של דוחות התצפית שהגישו לנו הסטודנטים.

העבודה עם הסטודנטים היא ייחודית, ושונה מהעבודה של הצוות הבכיר. הניסיון הראה, שמוטב לצייד את הסטודנטים במסמך הנחיות משולב. בחלקו הראשון נכללו הנחיות כלליות לאופן ביצוע התצפית. הסטודנטים התבקשו להגיע לאולם עם מחברת ריקה, לתעד באופן חופשי, מקיף ועשיר ככל שניתן את ההתרחשויות ביחס לשאלת המחקר, אשר פורטה במסמך ההנחיות, תוך תשומת לב למגוון רחב של נושאים רלוונטיים, שגם דוגמאות להם פורטו במסמך ההנחיות. להלן ציטוט מהחלק הראשון של ההנחיות: "לאחר שיצאתם מהאולם, הקדישו את הזמן הנחוץ לכתיבת דוח מסכם שמתאר מה ראיתן ומה חוויתם: הציגו תיאור עשיר ככל הניתן, כולל דוגמאות קונקרטיות, ציטוטים מרכזיים בעלי משמעות ביחס לשאלת המחקר ובכלל, וכל התייחסות לסוגיות שתוארו לעיל"; ובחלקו השני של מסמך ההנחיות הוצעה טבלה, שעל בסיסה יכלו הסטודנטים לכתוב – לאחר התצפית – את הדוח, אותו יגישו למנהלת הקליניקה כתוצר סופי מבחינתם. הטבלה כללה נתונים יבשים אודות זירת התצפית, ומקום לתיאור חוויתי של הזירה ושל ההתרחשויות.

מעניין לציין, כי משהוצעה טבלה לתיעוד התצפית, רוב הסטודנטים נצמדו אליה בדו"ח שהגישו. ואולם, היו חריגים. סטודנטית אחת ערכה שינויים והתאמות בטבלה המוצעת, באופן שהקל עליה את כתיבת הדוח, כלומר, היא המציאה נוסח נוח יותר בעבורה. סטודנט אחר כלל לא השתמש בטבלה האמורה, והגיש דוחות מפורטים ועשירים ביותר בתיאורים. דווקא סטודנטים אלה הגישו לנו תוצרים באיכות גבוהה באופן יחסי, וסייעו לנו בתהליך הלמידה לגבי האופן שבו יש להכשיר את התצפיתנים לבצע את התצפיות ולהגיש את דוחות התצפית.

עיון מעמיק בדוחות התצפית השונים שערכו הסטודנטים לימד אותנו, כי קיימים הבדלים ניכרים בין הסטודנטים באופן התיעוד, ברמתו ובהבנת כלי התצפית ככלי מחקרי. סטודנטים שאינם מורגלים במחקר איכותני, ובייחוד אינם מורגלים בביצוע תצפיות, התקשו לעמוד במטלה מתוך זרות מתחייבת ולא שיפוטית. חלק מהדוחות נותר ברמת ההתרשמות, שאינה מאפשרת להשתמש בהם לצרכי מחקר. עם זאת, חלק בלתי מבוטל מתצפיות הסטודנטים היה רלוונטי, עשיר בתיאור ומספק מידע. הסטודנטים לתואר שני, שחלקם הגדול עורכי דין, בעלי ידע וניסיון בעבודה מעשית בשטח ובבתי המשפט בתפקידים שונים, הביאו עימם נקודות מבט שונות וערך מוסף ייחודי לתצפיות. היכרותם עם הפרקטיקות המקובלות בבתי המשפט איפשרה להם להציע, בנוסף לתיעוד המתרחש, גם פרשנויות מעמיקות ומבוססות מניסיונם.

בשים לב לכמות הדוחות ולשעות הרבות של התצפיות שערכו הסטודנטים, לא ניתן להתעלם מן התרומה המשמעותית שלהם להצצה הראשונית לשדה המחקר שלנו – אולמות בית המשפט, הצצה שחשפה בפנינו עולם ומלואו דרך הרבה זוגות עיניים: שדה עשיר, מגוון ופורה של פעולות לפשרה לכל אורך הדרך, לסיום התיק שלא בהכרעה שיפוטית מלאה, ששופטים בישראל נוקטים.

כאן המקום להזכיר, כי כלי התצפית הוא כלי תובעני – לא רק במשאבים שהוא דורש, אלא גם בעומק ההכשרה, באיכותה ובאורכה. היכולת להיות מעורב וגם להתבונן בצורה פתוחה, מקיפה ולא פסקנית נרכשת במאמץ רב. לכן, כשנעזרו בסטודנטים, שהם כוח עזר אטרקטיבי, מגוון ומעניין, אך חסר ניסיון בביצוע מחקר ובהבנת הכלי האיכותני, דאגנו למערך הכשרה מסודר וצפוף לפני התצפית, ולעיקוב מתמיד אחרי הביצועים. עם זאת, ולמרות זאת, בשים לב לעקומת התוצרים, שלא היתה מספקת, הפקנו לקחים לקראת שנת הלימודים הבאה, מתוך ניסיון לשפר עוד יותר את אופן הכשרתם של הסטודנטים לביצוע התצפיות האיכותניות. ערכנו שינויים בהתאמת הכלי, בהתחשב בתובנות שלעיל. כך, למשל, ערכנו שינויים בהכשרה הראשונית שקיבלו הסטודנטים: בראשית שנת הלימודים, ההכשרה הראשונית היתה בבחינת מבוא למחקר איכותני וכללה הנחיות כלליות לביצוע תצפיות בשדה מחקר. ככל שהעמיקה שנת הלימודים והצטבר ניסיון של צוות החוקרות (הן כתצפיתניות והן בהתנהלות מול הסטודנטים כאמור), הפכו ההכשרה והליווי לממוקדים יותר בשדה המחקר הספציפי – אולם בית המשפט – ובמאפיינים הייחודיים לו. בשנת הלימודים הבאה, כבר מראשיתה זכו הסטודנטים להכשרה כללית במחקר איכותני ובהכשרה ספציפית לביצוע תצפיות בבית משפט.

דוגמה נוספת לשינוי היא שבשנה הראשונה, המטלה המסכמת של הסטודנטים כללה סוג מסוים של עבודת ניתוח של התצפיות שערכו. זו דרשה חשיבה מעמיקה ויישומית בקשר לנושאי המחקר, כפי שבאו לידי ביטוי בתצפיות. לאור התרשמות צוות החוקרות מכך, שעבודת הניתוח והיישום תרמה רבות להבנת הסטודנטים את נושא המחקר ואת הכלי המחקרי, בשנת הלימודים הבאה, כבר באמצע השנה, נדרשו הסטודנטים לנתח דוחות תצפית שערכו. הדבר תרם להם רבות, וסייע להם להבין מה הדרישה במהלך ביצוע התצפית ובכתיבת דוח התצפית.

גם הליווי של הסטודנטים בשנת הלימודים הבאה נעשה באופן צמוד יותר, כך שבראשית השנה צוות החוקרות ליווה את הסטודנטים לתצפיות באופן שוטף, ולמעשה ביצע את התצפית יחד עמם. לאחר מכן קיימו שיח עם קבוצת הסטודנטים, בהתייחס לתצפית הספציפית. כמו כן, נערכו לפחות פעמיים במהלך שנת הלימודים שיחות משוב עם הסטודנטים, בגדרן קיבלו הסטודנטים דגשים אישיים בנוגע לאופן ביצוע התצפיות וכתיבת הדוחות על ידם. שינויים אלה, שהיוו התפתחות טבעית של התהליך, הוכיחו את עצמם, וניכר כי בשנה השנייה עקומת הלמידה היתה טובה יותר.

במהלך תצפיות הגישוש הבנו, כי הסטודנטים הבלתי מיומנים והצוות מביאים סוג שונה של תוצרים, שיהיה ניתן להפיק מהם מידע מגוון, אך יש להתייחס אליהם בדרכים שונות. לאחר התלבטויות החלטנו להשתמש ברוב הדוחות של הסטודנטים, כל עוד אלה עמדו בהנחיות שקיבלו. דוחות אלה יהיו בסיס לקידוד כמותני, היות שהמידע בהם ממוקד יותר. צוות החוקרות הבכיר, שניסיונו ומיומנותו רבים, ימשיך לספק מידע עשיר ומקיף. מידע זה ינותח בהמשך לפי עקרונות הניתוח האיכותני, ויהיה הבסיס לחלק האיכותני המקיף של המחקר. אנו מקוות, כי הניתוח של שני תוצרים אלה בנפרד יהיה בסיס לשני סוגים שונים של מימצאים שיניבו מידע עשיר ותובנות, מבוססים שניהם על סוגים שונים של תצפיות איכותניות.

בשולי הדברים נציין, כי למרות שעיקר הדיון בפרק זה לעיל מתמקד בצד אחד של המתרחש – בתרומתם של הסטודנטים למחקר ובמאמץ שהושקע בהכשרתם לביצוע התצפיות מתוך מטרה למקסם את התוצרים שלהם, הרי שלא ניתן להתעלם מהצד השני של המתרחש – והוא השאלה עד

כמה הסטודנטים עצמם נתרמים מפעילותם כתצפיתנים בבית המשפט. שהרי, לכאורה, המדובר בפעילות מתחום המחקר האיכותני, שעל פי רוב סטודנטים למשפטים אינם מורגלים בה ואינם נחשפים אליה, ועל כן אפשר ש"תחושת הזרות" תרחיק אותם ותגרום להם לניכור מסוים. ואולם, ניכר היה שהסטודנטים בקליניקה נהנו מאוד מביצוע התצפיות, הפיקו את המירב והמיטב מבחינתם, והדבר אף גרם להם להירתם למחקר מתוך מקום של עניין, מחויבות אישית ואחריות. מעניין לצטט מדברים שכתב אחד הסטודנטים בקליניקה במטלה המסכמת שהגיש:

"בשנה החולפת, תפקידי בצוות התצפיות היה לכאורה תפקיד מאוד אפור. שעות של צפייה בדיונים... תפקידנו בקליניקה היה לחצוב חומר גלם מבין כותלי בית המשפט, ולהעניק אותו לחוקרים שיחוללו עמו נפלאות. לא היה לי קל עם זה בהתחלה. אך ככל שהתקדמה לה השנה, מצאתי את עצמי מוצא עניין הולך וגובר בתצפיות אלו. גליתי, שהחוויה הזאת מלמדת אותי הרבה מעבר לחומר הגלם אותו ליקטתי... אך יותר מכל למדתי "דרך הרגליים" מהו "ישוב סכסוכים שיפוטי", לא למדתי זאת באיזה מאמר מלומד, או באמצעות שינון חומר לאיזשהו קורס – למדתי זאת באופן בלתי אמצעי – בחושיי שלי. כמעט לכל סוגיה במאמר, דוגמה במחקר או דעה בפסק דין מצאתי ביטוי בתצפית כלשהי שערכת..."

1. סיכום בנית כלי המחקר המותאם

החלטות לגבי המחקר שנתקבלו בשלב הגישוש תהיה משמעות חשובה למה שיתאפשר בשלב הניתוח. ההבנה שנוצרה במהלך הזמן, שיש שני תפקידים, האחד של התצפיתן בשטח, שיש לו אחריות לאיסוף הנתונים, והשני של המפרש, המנתח והמקשר לתיאוריה, איפשרה להפריד ביניהם. לתפקיד הראשון של הצפייה בשדה יש צורך במיומנויות כמו: יכולת הקשבה, ערנות ויכולת תיעוד. לתפקיד השני יש צורך ביכולות להבנת חומר תיאורטי, בכישורים של עיבוד וניתוח מתוך הבנת הקריאה של התיאורים, וחיבור שלהם לידע עמוק על השדה. המנתח צריך להתעמק בטקסט ובסאב טקסט, להבין מה רוחש בין השורות, והכל על רקע התיאוריה הקיימת והמתהווה. ההפרדה בין השלבים אפשרה לנו להנחות אנשים שונים לשני השלבים. כך יכולנו להעזר בסטודנטים בתפקיד הצופים, ולהתמקד בעצמנו בתפקיד הניתוח.

פיתחנו, אם כן, שיטת מחקר דואלית כפולה: המידע ייאסף בשתי שיטות של תצפיות איכותניות, ויפורש בשני סוגים של קידודים וניתוח – איכותני וכמותני. הניתוח האיכותני (על הכמותני חלים כללים אחרים) אינו נפרד משלב איסוף המידע. לעתים יש חפיפה ביניהם, לעתים עקיבה. השלבים שלובים, הרגישות המחקרית באה לידי ביטוי כל העת, בתשומת לב מתי הניתוח כופה עצמו על השדה ולא מאפשר פתיחות, ומתי התצפית מתרחבת מדי ואינה תורמת למחקר. מבט בו זמני שני התחומים, איסוף וניתוח, במקביל ובנפרד, הוביל אותנו ליצירת קטגוריות. אירגון החומר לקטגוריות נוצר במטרה לדייק את התהליך, וכדי שבצפייה עתידית נשמור אותן ברקע ההתבוננות. בשלב מוקדם זה לא דנו בתימות, כדי שהאפשרויות יישארו פתוחות, ולא יוגבלו. לפי הנחייתה של היועצת האיכותנית התבקשנו להתעמק בדוחות שכתבנו, ולהציע סוגיות, שדרכן ניתן לדון במימצאים, במטרה לגבש שאלות לדיון, לפי המימצאים עד אותו רגע. ניסחנו שאלות לדיון בכל

הסוגיות שעלו מהממצאים. לפני שנה תימות מרכזיות, שלב ששמור לזמן מאוחר יותר, רצינו לשרטט מעגלי דיון ליצירת קטגוריות. כך התחדדה ההבחנה בין קטגוריות איסוף לקטגוריות ניתוח. במובן זה, מצויה דואליות נוספת שכן אלו הן למעשה שתי נקודות מבט, המאפשרות תצפית פתוחה אך מפוקסת, לכיוונים שעלו בתצפיות הקודמות. מדובר בתהליך של חידוד הצבעים, שבהם היבחנו בתהליך הצפייה כשהם מעורבבים זה בזה. התמקדנו בנתונים מרכזיים, חוזרים על עצמם, בולטים ומיוחדים, שצצו שוב ושוב. דוגמה לקטגוריות שהעלינו: החדר – המראה הפיסי, התחושות (כמו קרח, רועש/דומם, עמוס/ריק), הגודל, המיקום בבנין ובקומה, מיקום השופט והצדדים בתוכו, מיקום התצפיתנים. התקשורת בחדר – המילולית והלא מילולית. התנועה בחדר – החוץ והפנים: תנועת אנשים, קשר סלולרי, קשר אינטרנטי. התוויו שני זרמים: השופט כמפעיל סמכות – ידע משפטי וידע ענייני בתיק, איום, הומור, הצעת אלטרנטיבה, מיקוד הדיון, רשות דיבור, הקפדה על כללים, כגון עמידה בעת דיבור, קביעת זמנים לדיבור, פניה רשמית לצד השני ולשופט, וגם השופט כמפעיל פרקטיקות רכות⁷⁵ מתייחס לרגשות, לפשרה, ליחס בין הצדדים, למעשיהם מחוץ לאולם ועוד.

לאחר כל תצפית, כתיבת הדוחות וקריאתם, התכנסנו לשיחה נוספת ולהחלפת דעות. במשך כל התקופה שילבנו תצפיות, פגישות לשיחות של כל הצוות על החוויות התובנות, הבנת המסלול המחקרי שבו אנו צועדות ובנית הכלי המחקרי המותאם, שיקדם אותנו במסלול להעמקת התשובות לשאלות המחקר, ויוכל לשמש חוקרים בעתיד בשאלות מחקר דומות.

לסיכום, בשנה הראשונה למחקר ביצענו בישראל יותר מעשר תצפיות עשירות של צוות המחקר הבכיר, וכמאתיים תצפיות של סטודנטים. ממצאים ראשונים שהעלינו, מצביעים על פעילות עשירה של שופטים החותרים ליישוב הסכסוכים שלפניהם ללא כתיבת פסק דין. בשלב זה אנו מגבשות כלי משולב ליישום בהמשך המחקר, שיורכב מסוגי תצפיות שונים. סוג אחד יהיה תצפיות עשירות-פתוחות של הצוות הבכיר, שיהוו את הבסיס לניתוח האיכותני, אלה ייעשו במספר מוגבל מחמת גודלו המצומצם של צוות החוקרות. בד בבד ייערכו תצפיות פתוחות אך מונחות ומבוקרות יותר של סטודנטים מהקליניקה ליישוב סכסוכים שיפוטי בבר אילן וממסגרות לימודיות אחרות. אלה יאספו חומר עשיר, אך עם זאת יונחו למקד את המבט באפיונים של יישוב סכסוכים שיפוטי, כפי שהועלו במהלך תצפיות הגיטו של הצוות הבכיר. תצפיות אלה כבר החלו, והגיעו למאות. בשלב הניתוח יעמול הצוות הבכיר על קידוד התצפיות שערכו הסטודנטים, לצורך מידע כמותני שיעמוד בצד המידע האיכותני שיופק מהתצפיות הפתוחות. הצוות, בסיוע תוכנת ניתוח איכותני, ידאג למסגור שיטתי וסכמטי של פעילות התצפית שנעשתה.

פעילויות המחקר השונות מזינות זו את זו בכך שהשלב הכמותני הסטטיסטי מסייע בבחירת מוקדי הראיונות האיכותניים; התצפיות האיכותניות מסייעות בבניית המודל השיטתי הכמותני; כך הולך ונוצר בתהליך העבודה כלי ייחודי ספציפי למחקר שלנו, ולשימושם של מחקרים בעתיד. ויודגש

⁷⁵ במהלך הדיונים נדונו ארוכות פרקטיקות JCR למיניהן, שימוש השופטים בכלים קשורים לפעולות רכות האופיניות לגישור, וכלים שמזוהים אם הפעלת סמכות שיפוטית בחסות החוק. ששת הסוגים של יישוב סכסוכים עומדים ברקע התצפיות אולם היצמדות למודל התיאורטי שלהם צמצמה את האפשרויות שנבעו מהצפייה ועל כן הדיון בהתאמת התיאוריה לממצאים נדחה לשלב מאוחר. מיכל אלברשטיין ואביטל מרגלית, "פיוס בחסות המשפט: על כוחה של התנצלות ומגבלותיה" עתיד להתפרסם בספר "אדם לאדם אח" בעריכת בני פורת וידידיה שטרן; מיכל אלברשטיין, צדק אלטרנטיבי: גישור, איחוי וטיפול באמצעות מנגנונים משפטיים משרד הביטחון ומודן 2015.

שוב, כי השלבים שנדונו במפורד לעיל כרוכים זה בזה. התצפית גוררת עיבוד וזה מציגו משפיע על התצפית שלאחריו.

נדגיש עוד, כי יש חשיבות מיוחדת להחלטות שנתקבלו בשלב זה, היות שההחלטות שמתקבלות ע"י הצוות בישראל אמורות לחול, בשינויים המתחייבים, גם על המחקר שייערך גם בארצות המשתתפות האחרות (איטליה ואנגליה).

5. דילמות אתיות

בכל מחקר איכותני, הדילמות האתיות רבות ומורכבות, ועל אחת כמה וכמה במחקר שחוקר שופטים ונערך עם שופטים, הכולל צפיות בצדדים בעיצומו של סכסוך. מחקרנו זה ניצב, אם כן, בפני בעיות אתיות מבניות, האופיניות למחקרים איכותניים אשר עוסקים בבני אדם ובתופעות חברתיות, ולצידן גם בעיות אתיות, המיוחדות למחקר הנוכחי.⁷⁶ בסעיף זה נתייחס לחלק מהדילמות המרכזיות שנתקלנו בהן עד כה, ונתאר את התמודדותנו עמן.⁷⁷

את הדרישה האתית הבסיסית, להגן על המשתתפים מנוק אפשרי בעקבות השתתפותם במחקר, אנו ממלאות בהבטיחנו סודיות מלאה לכל המשתתפים ובהסתרה מוחלטת של פרטים מזהים, למעט ממי שמבקש במפורש, כי פרטיו יצוינו. לשם כך פיתחנו שיטת קידוד מקרית, ולפיה יוקדדו שמות השופטים והאולמות. את שמות עורכי הדין והצדדים איננו רושמות בכלל. מאחר שבבית משפט השלום יש עשרות שופטים, יהיה קשה מאד לזהות אישיות אחת, שפרטיה המזהים שונו. ההחלטה לבחור בבית משפט השלום בתל אביב מוצדקת שוב, בנימוק של שמירה על פרטיות השופטים, שבאולמותיהם אנו צופות. לצד זה צצו ועלו במהלך תצפיות הגישוש שתי בעיות אתיות מרכזיות, שההתמודדות עימן הייתה מורכבת יותר, ועליהן נרחיב כעת: הראשונה היא יידוע השטח על עצם המחקר, והשנייה שקשורה לה, היא הצורך או החובה לקבל מהמשתתפים אישור והסכמה להשתתפותם במחקר. נפרש כעת בקצרה את ההחלטות המורכבות שהתקבלו בנושאים אלה.

א. האם לייזע את השטח על המחקר

שקיפות כלפי מושאי המחקר היא מטרה, שהחוקר במחקר איכותני צריך לשאוף לה. נחוץ שהמחקר, מטרותיו והמתודולוגיה שלו יהיו חשופים לאינפורמנטים. עם זאת ברור, שהצהרה על עצם קיומו של מחקר, ובעיקר על הנושא בו הוא מתמקד, עלולה לשנות את הזירה הנצפית ואת התנהגותם של השחקנים המעורבים בה. לפיכך על החוקרת האיכותנית להכריע גם בהקשר זה, בין שני קצוות, של גילוי ושל הסתרה, שלרוב לא ניתן אלא להתמקם אי שם ביניהם.

⁷⁶ דפנה הקר כותבת במאמרה (לעיל, ה"ש 14) על חשיבותו של הדיון האתי בקשר למחקר האמפירי המשפטי: "ככל שמחקר אמפירי של המשפט מתפתח בתוך פקולטות למשפטים כן גוברת הדחיפות בעיצוב קוד אתי למחקר אמפירי משפטי, כפי שעוצב בקשר למחקרים אמפיריים בדיסציפלינות אחרות. תפקידו של הקוד האתי, בראש ובראשונה, להנחות את החוקרים באשר לסטנדרטים הנורמטיביים המצופים מהם בעבודת המחקר. ... הקוד צריך להיות מנוף ליצירת שיח אתי רחב יותר מאשר כללי "אסור ומותר", שבליבו ערכי הצניעות וההגיונות." (עמודים 344-345). הדוגמאות המובאות במאמר זה מדגימות אכן את השאלות האתיות הייחודיות העולות בהקשר של מחקר אמפירי בזירת בית המשפט. אנו מקוות כי דיון זה יסייע בפיתוחו של שיח אתי כאמור.

⁷⁷ יצוין, כי המחקר קיבל אישור הן מוועדת האתיקה של ה-ERC והן מוועדת האתיקה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן.

מלכתחילה סברנו, כי יידוע מערכת המשפט וקבלת שיתוף פעולה שלה נחוצים וחשובים. לפני שאנו מגיעות ל"ביתם" של השופטים, עלינו להסביר את מטרת בואנו. למרות העובדה, שאולמות בית המשפט פתוחים לציבור, נכון יהיה להודיע על נוכחותנו. חשבנו, ששיתוף פעולה עם מערכת בתי המשפט גם יקל על קבלת המידע, וגם יהיה נכון מבחינת האתיקה של המחקר. נפגשנו עם בכירים בהנהלת בתי המשפט ובבית משפט השלום בתל אביב, הצגנו בפניהם את המחקר, ולא נתקלנו בהתנגדות או בהסתייגות רבתי. להיפך, נראה כי השופטים איתם שוחחנו חושבים, שמחקר מסוג זה עשוי להועיל גם להבנה שלהם על תהליך השפיטה. ואולם, לאחר שידענו את הנהלת המערכת זכינו לתגובות סותרות. מבית משפט השלום בתל אביב קיבלנו תגובה אוהדת, שכללה הבנה למשמעות המחקר ולתרומתו הצפויה למערכת. משופטים יחידים שמענו רצון לתרום ולנצל הזדמנות לחלוק את דעותיהם בנושא המחקר. מהנהלת בתי המשפט מסרה תגובה מעורבת, יד אחת מקרבת, השניה מרחיקה.

ההחלטה לשתף את השופטים בקיומו של המחקר נבחרה בשטח במהלכי הגישוש. גם לפני כולנו סברנו, שההנחה שאנו נהיה "זבוב על הקיר" דהיינו, צופה שאינה נראה ואינה נשמעת, אינה מתקיימת במציאות. אך לא שיערנו מה תהיה הגישה כלפינו. במקרים לא מועטים נוכחותנו זכתה להתייחסות, גם מטעם השופטת, גם מטעם עורכי הדין והצדדים. מספר חוקרות, לא פחות משתיים, היושבות באולם ומנהלות רישום תכופ, אינן זוכות להתעלמות בבית משפט ישראלי. לעתים נשאלנו על ידי השופטת מי אנחנו, וענינו, שאנו מאוניברסיטת בר אילן. התגובה היתה לרוב עידוד ללמידה בבתי המשפט. לעתים נתבקשנו להרחיב על מטרת ביקורנו. על השאלות שנשאלנו השבנו בנימוס ובקצרה, כשאנו מנסות בו זמנית גם לענות בכנות, גם לא להשפיע יותר מדי על הזירה וגם לא לתפוס מקום וזמן, שכן כל הנוכחים חשופים לתשובה. נזכיר כאן מקרה אחד, שבו צד, משהבחין כי אנחנו באולם, ביקש דיון בדלתים סגורות, באמתלה, שהדיון האזרחי עוסק בפגיעה בעלת אופן מיני. השופטת בתגובה הפליאה בנאום קטן על הערך של פומביות הדיון. תוך שהיא מציגת, כי לא התבקש חיסיון בעת הגשת כתב התביעה, ואם בכלל, החיסיון שייך לנתבעת, ולא לתובע, שביקש אותו בדיון זה. מקרה מענין נוסף אירע, כשבאמצע הצפייה, כשהשופטת נענתה שאנו מבר-אילן, היא הסבירה שקיבלה מייל בנושא מחקרנו וזה נראה לה מענין וחשוב.⁷⁸ לשהייתנו באולם, אם כן, השלכות שונות, וכולן מאובחנות, מדווחות, ויילקחו בחשבון בעת הניתוח. בבחינת השאלה כיצד ראוי לנהוג כחוקרות על מנת שלא להשפיע על הזירה הנצפית ניסיונו מלמד, כפי ששיערנו, כי לא ניתן לקיים תצפיות אינטנסיביות מבלי שהדבר יורגש על ידי המשתתפים בזירה, וייתכן שאף ישפיע עליהם במידה כזו או אחרת. יש לנסות ולצמצם ההשפעה בזמן התצפית, למשל, על ידי ישיבה בשולי האולם, שמירה על שקט ותשובות קצרות למתעניינים, המנסות להיות כנות אך לא דרמטיות. המחשבה היתה להיטמע באולם ולא להפגין נוכחות כמבקרות, תרתי משמע. בשלב שני הנסיון לא להשפיע על הזירה יגרום להימנעות מחשיפת ממצאים ראשוניים, או מחיווי דעה על דברים בהם צפינו, במהלך שיחות עם שופטים. עם זאת, בניית הסופי של ממצאי התצפיות יש לייחס משקל כלשהו לאפשרות, כי הנוכחות בזירה השפיעה במידה כזו או אחרת. בהקשר זה יהיה מעניין לראות האם שופטים שינו את התנהגותם לאורך זמן במהלך התצפיות. בהקשר של הדגש האיכותני של

⁷⁸ בהערת אגב נציין, כי בעת התצפית באנגליה מצאנו סיטואציה שונה לחלוטין. השופטת התעלמה לחלוטין מקיומנו, וכן הצדדים, גם במקרים שהיינו יחידות בכל האולם. לא פנו אלינו לא בכניסה, לא במהלך הדיון ולא לכשנסתיים. התייחסות בודדה היתה שליחת הפקידה לברר אם אנו צד לדיון. נתון זה חורג מגדר המאמר, וינותח בדוח הסופי.

מחקר הבסיס והיות אחד מהשלבים המאוחרים יותר שלו כולל הכשרה לשופטים ונסיונות להשפיע על השטח, השפעה על הזירה באופן מסוים וככל שהוא מתקדם היא חלק מהמהלך הטבעי שלו.

ב. מתי לדרוש חתימה על הסכמה מדעת וממי

נתון מרכזי בדיון בשאלת ההסכמה להשתתף בתצפיות הוא, כי אנו צופות בהליך שיפוטי פתוח. ההליך המשפטי הוא הליך שנראה לעין הציבור מכוח הרישא של סעיף 3 לחוק יסוד השפיטה הקובע: "בית המשפט ידון בפומבי...". הרציונל להכרזה גורפת זו (למעט סייגים שנקבעו) הוא בראש ובראשונה זכות הציבור לדעת, כיצד מתרחש ההליך השיפוטי. זכות זו, בצד הזכות לחופש הביטוי וחופש העתונות, הן אבני מסד בחברה דמוקרטית. היות ההליך פתוח משפר הן את האמון של הציבור במערכת המשפט, והן את ההליך המשפטי, מעצם חשיפתו לאור. אמנם, מערכת המשפט בודקת את עצמה, ולשם כך נוצרו, למשל, גם אפשרות הערעור וגם נציבות התלונות על השופטים,⁷⁹ אך היא אינה מגלה פתיחות להליכי ביקורת חיצונית. ההתנגדות של השופטים לשוב עליהם מטעם לשכת עורכי הדין נמשכת ועקבית.⁸⁰ שופטים אינם רשאים להתראיין ללא רשות של הנהלת בתי המשפט, וזו אינה נוהגת לתת אישורים כאלה.⁸¹ השופטים גם מנועים מלהגיב בתקשורת או באמצעי מדיה אחרים.⁸² בשיחות לא פורמליות עם שופטים הבנו, כי שופטים בכירים וותיקים נוטים לתמוך בסגירות המערכת לראיונות. הם הביעו חשש, שראיונות אלה עשויים לפגוע במערכת, בהחזיקם בדעה, כי השופטים מביעים עצמם באמצעות פסקי דינם, וטוב שכך. הביקורת האפשרית היא בערעור, בעיתונות ובמחקר. זו גם גישת המערכת באשר לבקשות לראיונות עם שופטים, והיא נוטה באופן כמעט גורף לא לאשר אותם. אנו סבורות, כי שיחות עם שופטים והצגת שאלות לצורך המחקר יתרמו רבות להבנת תהליכים, לתועלת האקדמיה ומערכת המשפט כאחת. כך נעשים מחקרים מתקדמים בעולם, ואנו מקוות בכל זאת להסכמת מערכת המשפט לראיונות עומק עם שופטים מכהנים, כמקובל במדינות אחרות.⁸³ עובדות אלה כמובן מחזקות את מעמד המידע המגיע מתצפיות בשלב זה, כמקור כמעט יחיד למידע על פעולות השופטים.

בצד העובדה שהדיון המשפטי פתוח, קיימת הדרישה הקפדנית של המחקר האיכותני בנוגע לצורך בקבלת הסכמת הנחקר לתצפית. בתצפיות שלנו איננו בוחנים את ההליך בכללותו, אלא מתמקדים

⁷⁹ חוק נציב תלונות הציבור על שופטים, התשס"ב-2002.

⁸⁰ "עורכי הדין בישראל ישתתפו היום לראשונה בסקר מקיף בו ידרגו את תפקוד השופטים במדינה. השופטים הסתייגו מרעיון הסקר וכתוצאה מכך הוקמה ועדה שניסתה להגיע לפשרה בין הצדדים. הוועדה לא הצליחה לגבש הצעה משותפת ועורכי הדין החליטו לבצע המשוב. השופטים: ללשכת עורכי הדין מוסר כפול" <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-1440308,00.html> 18.12.01

"המשוב שבוטל ב-2005 לאחר התנגדות של השופטים צפוי לחזור בשנת המשפט הקרובה. בעבר טענו שופטים כי מדובר בכלי פופוליסטי" <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4534804,00.html> 26.06.14

"ראש לשכת עורכי הדין, עו"ד דורון ברזילי: "משוב השופטים 2014 הוא אירוע חשוב ביותר למערכת המשפט, למעמדה, לתדמיתה ולתקינותה. הבטחתי שהמשוב יקום עד סוף השנה הנוכחית... ועל אף ההסתייגויות והביקורת מצד הנהלת בתי המשפט ואחרים"

12.01.2015 http://www.israelbar.org.il/article_inner.asp?pgid=201956&catid=4829

⁸¹ סעיף 34 לכללי אתיקה לשופטים, התשס"ז-2007: "באישורו של נשיא בית המשפט העליון רשאי שופט להשיב, בין בכתב בין על-פה, לשאלות או לשאלונים המופנים אליו לצרכי מחקר בנושאים הקשורים בעבודתו השיפוטית". בבג"ץ 02/2491 בן ארי נ' מנהל בתי המשפט (לא פורסם) קבעה השופטת פרוקצ'יה כי אין הצדקה לאפשר ראיונות עם שופטים, בנימוק, שאלה מתבטאים דרך פסקי הדין.

⁸² סעיף 39 לכללי אתיקה לשופטים, התשס"ז-2007, קובע: "שופט אומר דברו בפסקי דין ובהחלטות. על דרך הכלל אין שופט מתראיין ואין הוא מוסר מידע לתקשורת."

⁸³ Penny Darbyshire, *Sitting in Judgement: The Working Lives of Judges*, Oxford 2011

בשופט. בשעת הצפייה השופט הופך מושא להתבוננות מחקרית, שהיא מטבעה חודרנית וממוקדת למטרות המחקר שאותו עורכים. האם עובדה זו דורשת הסכמה מדעת לצפייה הפרטנית של החוקרות? לאחר דיונים רבים החלטנו, שעקרון פומביות הדיון גובר, ואין צורך בהסכמת השופט למחקר שנערוך באולמו. החלטתנו זו נסמכת על מחקרים אחרים שנעשו בבתי משפט, וקבעו במפורש, שצפייה בדיון משפטי פתוח אינה זקוקה להסכמתו של איש.⁸⁴ ההצדקות להחלטה רבות. בניגוד למחקרים איכותניים אחרים, אין במחקר זה בעיה של שימוש בכוח ובהשפעה של החוקר, או של הבדלי מעמדות ויכולות. השופט אינו נחקר הבא מעמדה של חולשה. אין פה חלש המנוצל על ידי החוקרת.⁸⁵ ברקע עומדת גם ההבנה, שהשופט בעצם אינו יכול לסרב לצפייה, שאז יפגע העקרון של פומביות הדיון. על כן אין טעם לבקש רשות, מקום שהתשובה יכולה להיות רק אחת, גם אם ניתנה בחוסר נחת או בהתנגדות ממש. חוקר איכותני חייב לקחת בחשבון את האינטרסים של האינפורמנטים ושל שאר המשתתפים במחקר. כל החלטה שלו מתחשבת בצרכי הנחקרים.⁸⁶ האירועים שהודגמו קודם, בהם שופטים ששאלו למעשינו באולם לא ניראו מוטרדים, ולעתים אף נידמו כמוחמאים מכך שהמחקר נעשה באולם, חיזקו את דעתנו, שאין צורך בהסכמה מפורשת לצפייה ממי מהנוכחים באולם.

בפרסום המחקר הוחלט, כי נקפיד על טשטוש הדמויות הספציפיות של השופטים, וכמובן של הנוכחים האחרים באולם, ושל פרטים מזהים של התיק. זהות הנצפים תישמר בחשאיות גמורה, ואם יוזכרו, יקודדו בצורה מקרית, שתישמר באופן חסוי. לכן גם בעת הפרסום מובטחת לנחקרים אנונימיות גמורה, עליה נשים דגש חזק, ובכך יישמר, לשיטתנו, איזון מיטבי בין צרכי המחקר ובין צרכי הנחקרים.

לסיכום הדיון על אתיקה, בענין הדרישה להסכמה לצפייה מופעלות דרישות משלושה מקורות: דרישות החוק, דרישות האתיקה המחקרית, ודרישות האתיקה של המחקר האיכותני הספציפי. מבחינת החוק, אין נדרשת הסכמה, היות שהדיון פתוח. מבחינת האתיקה המחקרית, כמוסבר לעיל, אין בצפייה שום פגיעה בה, ומבחינת המחקר הספציפי, אנו סבורות שידוע כללי של בית משפט השלום בו אנו צופות, ותשובה כנה כשאנו נשאלות, עונה מעל ומעבר על הצורך בהסכמה, גם אם ניקח בחשבון את הדרישות האתיות המחמירות שקיבלנו על עצמנו.

6. סיכום

ההכרה בשינוי המהותי העובר על מערכת המשפט, המתבטא בשינויים בפעולותיהם של השופטים בזירה, בהנחיות הרגולציה ובציפיות החברתיות לגבי תפקידם, מצביעה על כך שיש חשיבות לקיומו של מחקר אמפירי, הבוחן לא רק את דרכי ההכרעה של שופטים, אלא גם את פעולותיהם בשלבים מוקדמים יותר, תוך מתן דגש למעשיהם בתוך האולם וביחס לצדדים ולדין.

פרשנו במאמר זה כמה מהסוגיות שליבנו בדרך ליצירת כלי מחקרי שיאפשר לעשות זאת: כלי מותאם לתצפית, הבוחנת את תפקיד השופט בניהול התיק ובקידום סיומו, בלא מתן פסק דין סופי שנוסח על ידי השופט. התחלנו בתיאור תופעת המשפט הנמוג ובצורך שהיא מעלה ביצירת

⁸⁴ Linda Mulcuhy, *Legal Architecture : Justice, Due Process and the Place of Law* (Routledge : 2010)

⁸⁵ מחקרים על השפעת יחסי הכוח חוקר- נחקר

⁸⁶ Spradly participant observation page 21-23

מתודולוגיות חדשות בתחום חקר המשפט. עברנו לסקירה של אתגרים מתודולוגיים שונים הכרוכים בהתאמת כלי התצפית, שהיא כלי נפוץ ומקובל במחקר האיכותני, לקיום תצפיות באולם בית המשפט, וסיימנו בדיון בדילמות ואתגרים אתיים שעולים מקיומו של מחקר זה.

מובן שהתלבטנו באיזו מידה הידיעה על המחקר הנערך, תזהם את השדה ותשפיע עליו מעבר לרצוי. התלבטנו גם האם פרסום המאמר הזה ישפיע על ההתנהלות הנחקרת. ההחלטה שהתקבלה היתה להעדיף פתיחות, שיתוף ושקיפות, על החשש להשפעה על השדה. נראה לנו, שמאחר ושיתוף של הנחקרים הוא מעקרונות המשפט האיכותני, ואפילו רשות לתת להם להשפיע על המחקר היא רצויה במסגרת זו,⁸⁷ ראוי שנפעל גם לשיתוף בתהליך התאמת כלי המחקר ובדילמות שעלו בדרכנו. במובן זה הבאנו לידי ביטוי פן נוסף של המחקר האיכותני, כלומר השבה לשדה את הטובה שהוא השפיע עלינו, באפשרו לנו לינוק את האינפורמציה הקיימת במרחב. אנו מקוות כי התוצרים יתרמו לא רק למחקר האקדמי, אלא גם שפרסומם והדיון עליהם יתרום לשיפור הנעשה בשדה המשפט.

⁸⁷ עמיה ליבליך, תראו אותי! תל אביב הוצאות שוקן 2010